

I. Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan Türklerinin Rus Esaretinden Kaçırıldığı Türk Subayları

Turkish Officers Rescued from Russian Captivity by Azerbaijani Turks During World War I

Musa GÖKTUĞ * Öz

Sarıkamış Harekati'ndan sonra, esir düşen Türk asker ve subaylar Rusya içlerine ve Sibiry'a götürülmüştür. Türk esirler, Ermeni askerlerin muhafazasında insanlık dışı bir yolculukla yaklaşık iki günde Tiflis'teki Naftluk Esir Toplama ve Aktarma Merkezi'ne taşınmıştır. Bu merkezde, yolda hayatını kaybedenler defnedilmiş, ağır hasta olanlar seçilip ölüme terk edilmiş, yaşama ihtimali olanlar Rusya'daki başka esir kamplarına nakledilmiştir. Bu nakil sırasında ikinci sırada Bakü açıklarında bulunan Nargin Adası'nda bulunan Esir Toplama ve Aktarma Merkezi gelmiştir. Buradaki koşulların Naftluk'dan da ağır olmasından dolayı Türk esirler cezireye Cehennem Adası adını vermiştir. Böyle bir ortamda Azerbaycan Türkleri, hem Türk esirlere yardım etmeye hem de fırsatını bulduğunda Rus esaretindeki subayları kaçırmaya çalışmıştır. Kaçırılan subaylar, Anadolu'ya gönderilmiş, yurda döndükten sonra yeniden savaşmış, Kurtuluş Savaşı'na katılmış ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önemli görevleri yerine getirmiş ve bazı ilklere imza atmıştır. Bu çalışmada Azerbaycanlıların, Türk esirlere yönelik yardım çalışmaları ve onların kaçırılarak yurda dönmelerini sağlamaları ve ünlü esir Türk subaylarının kaçırılmasıyla ülkeye döndükten sonraki faaliyetlerini içine alan tarihi süreç incelenmiş olup bu bağlamda esirlerin adaya getirilmeye başlandığı 1915 yılının ilk günlerinden, esirlerin tamamen kurtarıldığı 1918 yılının Eylül ayı ortalarına kadarki dönem ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır

* Dr.

musagoktug@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-6273-6350
TÜRKİYE

* Dr.

musagoktug@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-6273-6350
TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Azerbaycan Türkleri, Türk esirler, Sarıkamış harekâtı, Çarlık Rusyası, Naftluk, Nargin Adası, Kafkas İslam Ordusu.

Abstract

After the Sarıkamış Operation, captured Turkish soldiers and officers were taken to the Russian interior and Siberia. Under the guard of Armenian soldiers, Turkish prisoners were transported to the Naftluk Prisoner Collection and Transfer Center in Tbilisi in an inhumane journey in about two days. At this center, those who died on the way were buried, those who were seriously ill were selected and left to die, and those who were likely to survive were transferred to other prison camps in Russia. The second place in this transfer was the Prisoner Collection and Transfer Center on Nargin Island off the coast of Baku. Since the conditions here were even harsher than Naftluk, the Turkish prisoners called the prison Hell Island. In such an environment, Azerbaijani Turks tried both to help Turkish prisoners and officers in Russian captivity whenever they had the opportunity. The rescued officers were sent to Anatolia, fought again after returning home, participated in the War of Independence, and finally fulfilled important duties in the establishment of the Republic of Turkey and achieved some firsts. In this study, the historical process of Azerbaijanis' aid efforts for Turkish prisoners, their abduction and return to the country, the abduction

Başvuru/Submitted: 16/09/2023

Kabul/Accepted: 30/05/2024

of the most famous captured Turkish officers and their activities after their return to the country are examined, and in this context, the period from the first days of 1915, when the prisoners started to be brought to the island, to mid-September 1918, when the prisoners were completely liberated, is discussed in detail.

Keywords:

Azerbaijan Turks, text, Turkish prisoners, Sarıkamış operation, Tsarist Russia, Naftluk, Nargin Island, Caucasian Islamic Army.

Makale Bilgileri

Atıf: Göktuğ, M. (2024). I. Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan Türklerinin Rus Esaretinden Kaçırıldığı Türk Subayları. *Selçuk Türkiyat*, (63): 285-311. Doi: 10.21563/sutad.1361312.

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Göktuğ, M. (2024). I. Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan Türklerinin Rus Esaretinden Kaçırıldığı Türk Subayları. *Selçuk Türkiyat*, (63): 285-311. Doi: 10.21563/sutad.1361312.

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Tarih bakımından Azerbaycan ve Anadolu Türkleri arasında çok yakın bir bağ bulunmakta, çoğu gelenek ve töreler, bazı destanlar, masallar, fıkralar ve bazı Türküler de birbirinin benzeri veya etkileşim sonucu ortaya çıkan yansıması niteliğindedir. Tarihi hafızanın da aynı olduğu düşünüldüğünde, Oğuzların bu iki büyük kolu günümüzde olduğu gibi, tarihte de birbirilerine olan bağlılıkları ile dikkat çekmişlerdir. Sadece 236 yıllık Safeviler döneminde ilişkilerin sekteye uğradığı söylenebilir ki, bunun da 27 senesinde (1588-1605 ve 1725-1735) Azerbaycan'ın büyük bir bölümünde Osmanlı hâkimiyeti söz konusuydu.¹ Ayrıca Safevilerin 236 senelik hâkimiyeti boyunca bütün savaşlara ve olumsuzluklara karşın Azerbaycan ve Anadolu arasında ticari ve ekonomik münasebetler kesintisiz devam etmiştir (Eliyev, 1964).

Safevî Devleti, 1736 yılında yıkılıp yerine Avşarlar Hanedanı kurulduğunda, Nadir Şah'a karşı ayaklanan bazı Azerbaycan hanları bağımsızlıklarını ilan edip Osmanlı Devleti'ne başvurmuş ve bağlılıklarını bildirmişlerdir. Osmanlı yönetimi de bu hanların mektuplarına kayıtsız kalmamış, onların bağlılıklarını samimi bulmuş ve maddi ve manevi yardımını esirgememiştir.² 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümünün ardından Azerbaycan'da 18 hanlık kurulmuş ve onlar da kuzeyde Rusya-Gürcistan İttifakına, güneyde ise Zend Hanedanı'na ve Kaçarlara karşı, Osmanlı Devleti'ne güvenip ondan yardım istemişlerdir. Osmanlı Devleti de o günün şartlarında Kaçar ve Rus işgaline, daha doğrusu 1829 Edirne Antlaşması'na kadar elinden gelen maddi ve manevi desteği vermiştir.³

Balkan Savaşları başladığında, Rusya'nın hâkimiyetinde bulunmalarına rağmen, Rusların Pan-Slavizm ve Ortodoks politikasını zirveye taşımasına karşın, milli şuura erişmiş Azerbaycan gençleri, gizlice Osmanlı topraklarına ulaşıp gönüllü olarak savaşa katılmışlardır. Bunlar içerisinde *Azerbaycan Milli Marşı* ve *Çırpınırdı Karadeniz Marşı*'nın söz yazarı, milli şair Ahmet Cevat, en ünlülerinden olup 1912-1913 II. Balkan Harbi'nde iştirak etmiş ve burada Müslümanlara uygulanan katliamları görüp kaleme aldığı; *Kırmızı-Siyah Kitap 1328 Faciası* eserinde ayrıntılarıyla anlatmıştır.⁴ Bunun dışında başında Mehmet Emin Resulzade'nin⁵ bulunduğu Müsavat Partisi, tarafından

¹ Bkz. (COA, H.H., Nu. 58443; 156; 58443; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri I. (1578-1914)*, 1992, s. 43-57; Şahin, 2015, s. 470; Mustafazade, 2004, s. 24-29; Ünal, 2015, s. 1802-1803; Musa, 1999, s. 405; Khalilova, 2016, s. 10-19; Mustafazade, 2002, s. 9-23; Yılmaz, 1998, s. 54).

² Bkz. (COA, H.H., Nu. 349-M; 231; 37263-B; 156; COA, H.H., Nu. 231; Kayacan, 2003, s. 9; *Azerbaycan Tarixi*, 2016, s. 148-150; *Azerbaycan Tarixi*, 1996, s. 464-466; *Azerbaycan Tarixi, C. I.*, 2007, s. 536-538; Nuriyeva, 2015, s. 146-147; Qarayev, 2005, s. 37-80).

³ Bkz. (COA, H.H., Nu. 156; 224; 225/B; 153; 37263/B; 225/B; 714; 714; 1329; 82; 228-A; 1324; 13005; 11737; 12634; 6688; 6676; 10909; 2753-F; 6679-A; 4853; 4853-B; 36735; 36901; 37032; 36728; 6708; 36667; 17354-F; 36207-I; 21863-K; 36831-C; Necefli, 2002, s. 24-37; Mutallimov, 2014, s. 42-48; Daha geniş bilgi için bkz. Süleymanova 1999, s. 173-183; Khalilova, 2016, s. 30-37).

⁴ Ahmet Cevat. mad., (2023, 1 Haziran); Ahmet Cevat'ın hayatı ve Balkan Savaşı sırasında gördükleri ve yaşadıkları ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. (Yıldırım, 2021, 179-191; Cevat, 2017).

⁵ *Mehmet Emin Resulzâde (1884-1955)*: henüz 19 yaşındayken Çarlığa karşı gazetecilik yoluyla mücadele etmeye başlamış ve siyaset meydanına atılmış, diğer Türk illerindeki liderlerle birlikte kendisini son nefesine kadar ülkesinin istiklâl davasına adanmış ve nihayet 28 Mayıs 1918 tarihinde Türk İslam

“Osmanlı’ya Destek Bildirisi” (Bal, 2010, s. 24-26) yayınlanmış ve yine Gayret Partisi, hilafete ve Anadolu Türklerine yardım bildiregeleri neşredip dağıtmıştır (Mehmetov, 2009, s. 528).

Tarihler 1915’i gösterdiğinde, yani I. Dünya Savaşı’nın en şiddetli muharebelerinin yaşandığı bir dönemde, bu sefer Anadolu Türklerine yardım etme sırası Azerbaycanlı kardeşlerine gelmiştir. Azerbaycan Türkleri, kendileri yaklaşık bir asırlık Rus egemenliğinde bulunmasına ve savaşın getirdiği bütün yükün Çarlık tarafından halkın sırtına yüklenmesine bakmadan ve hiç yüksünmeden Kafkas Cephesi’ndeki Doğu Anadolu kardeşlerinin yardımına koşmuştur (Aslan, 1996, s. 59-60).

Buraya kadar bütün bu anlatılardan yola çıkarak Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin ve kardeşlerin birbirlerine karşılıksız yardım elini uzatmaları tarihinin öğrenilmesinin, bölgedeki Türk milli varlığının geleceğinin güvence altına alınması amacıyla takip edilen politika ve yöntemlerin bilinmesinin, onların tanınmasını sağlayacağı gibi, Türk tarihinin o döneminin daha iyi aydınlatılması bakımından katkı sunacağı düşüncesiyle bu çalışma konusu tercih edilmiştir.

Bu araştırmada, önce Naftluk ve Nargin Adası’ndaki esir toplama ve aktarma merkezlerinin kurulması ve bunun stratejik nedenlerine değinilmiştir. Ardından, Nargin Adası ve Türk esirlerin genel durumları incelenmiş, sonra bu dönemdeki Rus-Ermeni işbirliği ve onların Kafkas Cephesi’ndeki ortak faaliyetleri ele alınmıştır. Devamında Türk esirlerin Nargin Adası’na getirilmesi ve Azerbaycan Türklerinin, Anadolu Türklerine yardım faaliyetleri ve çabaları irdelenmiştir. Bunları takiben, 1915-1918 yılları arasında Azerbaycanlıların esir Türk subaylarını kaçırmalarının amacı, planlanması, yöntem ve çalışmaları tüm boyutlarıyla masaya yatırılmıştır. Neriman Nerimanov tarafından Türk esirlerinin durumunun dünyaya duyurulmasından bahsedilmiş, kaçırılan ünlü esir Türk subaylarından ve onların sonraki faaliyetlerinden söz edilmiştir. Nihayetinde planlanan ve gerçekleştirilen bu eylemlerin Türkiye ve Azerbaycan tarihi açısından ne gibi sonuçlar doğurduğu ortaya konulmaya çalışılarak genelde bütün Türk Dünyası açısından sonuçlarının gün ışığına çıkarılmasına gayret edilmiştir.

1. Naftluk ve Nargin Adası Esir Toplama ve Aktarma Merkezlerinin Belirlenmesi

Kafkas Cephesi’nde esir alınan Türkler, Rusya’nın çeşitli yerlerindeki toplam sayısının yaklaşık 400 olduğu bilinen farklı esir kamplarına götürülmüştür. Kafkasya’da ilk toplama ve aktarma merkezi Gürcistan’ın başkenti Tiflis yakınlarındaki Naftluk Demiryolu İstasyonu civarında bulunan barakalar ve 500 çadırdan kurulu *Naftluk Esir Kampı* idi. Başlarında Ermeni muhafızlar bulunan Türk esirler, 30-40 kişilik yük vagonlarına 100-150 kişi balık istifi gibi üst üste bindirilerek yola çıkarılıyordu. Havalandırma kapağının dahi açılmasına izin vermeden, hiç durmadan, yaklaşık iki gün boyunca aç ve susuz götürülüyorlardı. Kışın soğukta,

---

Âleminde ilk cumhuriyeti; Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ni kurmuş ve 23 ay yaşatmayı başarmıştır. Çağdaş Azerbaycan Türkü kimliğinin ortaya çıkmasında büyük payı olan M.E. Resulzade, halkının aydınlanması ve Azerbaycan’ın istiklâli uğrunda hayatı boyunca bütün varlığıyla mücadele etmiştir. (Göktuğ, 2023, s. 341; Musayev, 2000, s. 3-4).

yazın ise sıcakta, insanlık dışı bir yolculuk sonucunda buraya sağ ulaşabilenlerden, tedavi edilebilecek durumda olanları tedavi edilmekte, diğerleri ise ölüme terk edilmekteydi. *Naftluk Esir Kampı* da tam bir kolera ve tifüs hastalıkları merkezi idi. Buradan seçilip ayrılan esirler Rusya'nın çeşitli esir kamplarına götürülmüştür.⁶

Kafkasya'daki ikinci toplama ve aktarma merkezi Bakü'nün *Nargin Adası*, yani Azerbaycanlıların tabiriyle *Yılan Adası*; Türk esirlerin deyimiyle ise *Cehennem Adası* idi. Buraya özellikle siviller, erler ve küçük rütbeli subaylar getirilmekteydi. Ara sıra yüksek rütbeli subayların getirildiği de görülmektedir. Yüksek rütbeli Türk subaylarının Rusya'nın içlerine ve Sibirya'ya gönderilmesindeki amaç kaçıp yeniden savaşılabilmeleri ve harbin kaderini değiştirebilmeleri ihtimalinin bulunmasıydı. Ruslar aynı zamanda Azerbaycan'ın, Müslüman Türk halkının sert tepki göstermesinden çekindikleri ve onların tutsaklarla etkileşime girmeleri konusunda taşıdıkları endişelerinden dolayı, Türk esirleri karadan uzakta bir adada tutmanın çok akılcı ve mantıklı olduğunu düşünmekteydi. *Nargin Adası*, aslında bir esir kampı değil, toplama ve aktarma merkeziydi. Ancak burada sürekli olarak 10 ila 15 bin arasında esirin aynı anda bulunduğu ve bir kısmının çok uzun süre burada tutulduğu bilinmektedir (Aşırılı, 2011, s. 4, 33; Asker, 2014, s. 556-557; Sönmez, 2014, s. 325-326).

Nargin Adası'na getirilen Türk esirler genel olarak Rusya'nın içlerine ve Sibirya'ya nakledilmekteydi. Bunun da sebebi, Çar Hükümeti'nin esirlerin sevki ve iskânı meselesini stratejik bir bakış açısıyla ele alması ve Türk esirleri, mümkün olduğunca Müslümanların ve özellikle de Türklerin yaşadıkları bölgelerden uzak tutmaya dikkat etmesiydi. O nedenle Türk esirleri Orta Asya çöllerine değil, Rusya içlerine ve Sibirya'nın derinliklerine gönderilmekteydi. Esirler konusunda ayrımcı bir tutum sergileyen Çar Hükümeti, Slavlarla diğer esirlere yapılan muamelelerde de çifte standart uygulamaktaydı. Avusturya-Macaristan ordusundan esir alınan Ortodoks mezhebine mensup tutsakların yerel halkla iletişim ve etkileşimine asla engel olunmamakta, bayram günleri kilise ziyaretlerine ve akrabalarıyla yazışmalarına müsaade edilmekteydi. Diğer esirlere ve özellikle de Türk esirlere böyle bir hak tanınmamaktaydı (Asker, 2014, s. 553).

Nargin Adası, diğer adıyla *Bükük Zire veya Yılan Adası*; Bakü'nün de bulunduğu Abşeron Yarımadası'nın güneyinde, Bakü'nün 15-16 km açıklarında, Hazar Denizi içerisinde Bakü Körfezi'ni denizden ayırmakta, yaklaşık 3,1 km uzunluğunda ve 0,9 km genişliğinde ve yaklaşık olarak 3,1 km² den biraz daha büyük bir alana sahip, bitki örtüsünden ve sudan mahrum, büyük bir balıksırtına benzeyen bir kara parçasıydı (Aşırılı, 2011, s. 17; *Sibirya Esir Kamplarında*, 2000, s. 32-33). Çarlık Rusyası, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında kendisine başkaldıran asileri ve ağır ceza alan suçluları bu adada yerin altına kazılan küçük zindanlarda tutmaktaydı. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Çar II. Nikola'nın dayısı, Rusya'nın Göç ve Kızılhaç Yüksek Komiseri A.P. Oldenburgski'nin teşebbüsü ile ada bir esir toplama kapına dönüştürüldü (İlkin, 2000, 2 Ağustos). Çok kısa sürede her birinde 125 kişinin

⁶ Bkz. (*Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, 1995, s. 18-20; Aşırılı, 2011, s. 15-16; Asker, 2014, s. 559). Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Erdoğan, 2007; Sönmez, 2014, s. 323-325; Emircan ve Gerger, 1992, s. 62; Aslan, 2010, s. 285-286; Üner, 2016, s. 24-26).

tutulacağı 40 adet derme çatma, toplamda yaklaşık olarak 10 bin esirin aynı anda konulabileceği hesaplanan iki katlı ahşap barakalar inşa ettiler. Adada sadece bir kilise ve idari bina ile yaklaşık 400 kişiye hizmet verebilecek durumdaki hastaneden ve eskiden beri hizmet veren deniz fenerinden başka bir taş yapı bulunmuyordu (Aşırılı, 2011, s. 18).

Ruslar burada Türk esirlerle Azerbaycan Türklerinin temasını engellemek istiyorlardı. Ancak bütün çabalarına ve stratejik politikalarına rağmen, Azerbaycanlıların Türk esirlerle temasını, iletişim ve etkileşimini engelleyemediler. Yapılan bütün takiplere, baskı ve tehditlere rağmen Azerbaycan Türkleri, kayıklara binerek adaya gitmekte, Türk esirlere erzak, kıyafet ve ilaç götürmekte, ihtiyaçlarını öğrenmekte ve bunları kısmen de olsa karşılamaya çalışmaktaydı. Hatta uygun ortam ve fırsatı bulduklarında ya da önceden planlanarak belirlenen münasip zaman geldiğinde tutsakları kaçırap Anadolu'ya göndermekteydiler (Aşırılı, 2011, s. 33; *Sibirya Esir Kamplarında*, 2000, s. 34-35; Aziz, 1933, s. 119-120; Aslan, 2000, s. 148-164).

2. Nargin Adası'nın ve Türk Esirlerin Genel Durumu

Nargin Adası, yaklaşık 400 kadar kamp içerisinde Anadolu Türklerinin götürüldüğü en kötü Rus esir kampıydı. Onları burada cehennemi aratmayacak bir ortam, umutsuzluk içerisinde ölümü beklemek gibi ağır ve travmatik bir yaşam beklemekteydi. Burada, esirler yerin altına kazılmış küçük odacıklarda 10-15 kişi, yerin üstüne derme çatma yapılan ve ısıtmanın hiç olmadığı, yakacak bir odun parçasının dahi bulunmadığı barakalarda ise 150-200 kişi bir arada tutulmaktaydı. Onlar, ince saman minderlerde kuru tahtalar üzerinde yatırılmakta ve içme suyu dahi dirhemle verilmekteydi. 3-4 gün boyunca hiç içme suyunun verilmediği, bazen de bu sürenin 6 güne kadar çıktığı zamanlar da oluyordu. Su kıtlığından dolayı esirler çamaşırlarını yıkayamadıkları için bitleniyorlardı. İçinde doğru düzgün sebze ve bakliyat kırıntılarının dahi bulunmadığı bulanık bir çorba ve kapkara çamur gibi, 100 gram – sonradan bu da yarı yarıya düşürüldü - ekmekten başka yiyecek bir şey verilmiyordu. İçme suyunun olduğu zamanlarda ılık ve bulanık adına "çay" denilen bir içecek veriliyordu. Değiştirmek için çamaşır, kıyafet ve çarşafın esamesi hiç okunuyordu. Nargin, tamamen bitki örtüsünden yoksun, adından da anlaşılacağı üzere yılanların kol gezdiği, esirlerin susuzluk ve açlık ile birlikte dizanteri ve sıtma salgınına maruz kaldığı bir ada idi. Esirler burada yazın sıcaktan, susuzluktan ve yılan sokmalarından, kışın ise soğuktan ölmekteydi. Burası insanların çaresiz ve umutsuzca hazin sonunu beklediği ve ölümün bir kurtuluş olarak görüldüğü, şehit olan esirlerin önceden kendilerine kazdırılan ve üstü açık bırakılan büyük bir çukura, topluca üst üste atılarak kireçlendiği ve her tarafı kötü kokuların sardığı bir kampti. Nargin Adası, salgın hastalıklarla sineklerin musallat olduğu, sözde hastanesinin ilaç ve levazımdan yoksun kaldığı, hijyen şartlarının hiç olmadığı, esirlerin başlarında Ermeni askerlerin ve 5 doktorun bulunduğu, uluslararası antlaşmaların her yönüyle ihlal edildiği bir esir

kampıydı. Türk esirler, bütün bu kötü özelliklerinden dolayı Büyük Zire/Nargin Adası'na, *Cehennem Adası* adını vermişlerdi.⁷

Adaya getirilen Türk esirler içerisinde askerlerin dışında çok sayıda silah tutmayı dahi bilmeyen sivil insanların olduğu; bunların da yaşlarının 2 ile 15 arasında değişen çocuklarla yaşı 80'i geçmiş yaşlılardan oluştuğu bilinmektedir. Kadın, erkek, çocuk, genç, ihtiyar demeden Rusların işgal ettiği bölgelerden başlarında muhafız Ermeni askerlerin bulunduğu, havalandırmasının dahi açılmasının yasak olduğu yük vagonlarına tıka basa doldurularak ve son menzile kadar hiç durmadan Kars-Gümrü Demiryolu ile önce Tiflis'e, oradan da Tiflis-Gence-Bakü Demir Yolu ile Bakü'ye götürülmekteydi. Esirlerin bir kısmı yolda ağır koşullardan, hastalıktan, açlıktan ve susuzluktan hayata veda etmekteydi. Sağ kalanlar ise Nargin Adası'na götürülürken burada onları daha da ağır şartların ve zulmün beklediğinden habersizlerdi (*Açık Söz Gazetesi*, 4 Aralık 1917, S. 620; 7 Aralık 1917, S. 623; Aşırılı, 2011, s. 15-16, 17; Aslan, 2010, s. 284-285).

Ruslar, Doğu Anadolu'da on binlerce sivil insanı da esir alarak Sibirya'nın derinliklerine göndermeye çalışıyorlardı. Yani kısaca; jeo-stratejik bakımdan oldukça önem arz eden bu bölgenin etno-demografik yapısını Müslüman Türkler aleyhine değiştirmek ve sonuçta burada Türksüz ve Ermenisiz, Rusya'nın kuklası olacak ve Osmanlı ile Türk Dünyası arasında yapay, tampon bir "Büyük Ermenistan" kurmak istiyorlardı.⁸ İşte bu amaçla sadece Nargin Adası üzerinden, bölgeden askerler de dâhil olmakla yaklaşık 40-45 bin Türkün esir alınarak götürüldüğü bilinmektedir ki, bu sayı da net değildir. Rusya'daki esir kamplarının tamamına yaklaşık olarak 100 binden fazla sivil Türk esir alınarak götürülmüştür (*Açık Söz Gazetesi*, 4 Aralık 1917, S. 620; 7 Aralık 1917, S. 623; Aşırılı, 2011, s. 4, 15, 23; Aslan, 2010, s. 284-285; Sarısoy, 2020, s. 38-39). Aslında Türk esirlerin arasında asker ve subaylar, net olarak tespit edilememekle birlikte, bu sayının resmi verilere göre tahminen 65 bin kişi civarında olduğu bilinmektedir. Esirlerle ilgili Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti tarafından Rusya'ya gönderilen Yusuf Akçura'nın verdiği tahmini sayı 50-60 bin olmakla birlikte, kendisinin o günün şartlarında Rusya'nın tamamındaki yaklaşık 400 olan bütün esir kamplarını gezemediğini dikkate aldığımızda, bu sayının daha yüksek olması kuvvetle muhtemeldir. Biz de bu nedenle asker ve subay esirlerin sayısının tahminen 65 bin olarak kabul edilmesinin gerçeğe daha yakın olacağı kanaatindeyiz (Kutlu, 2010, s. 321-322). Harp sonrası bunların büyük çoğunluğunun yurda döndüğünü, ancak 1919 yılı Eylül ayı itibarıyla 10 bin Türk esirin Rusya'da kaldığını ve onların da perakende halde ve kendi imkânlarıyla değişik yollardan yurda döndüğünü görmekteyiz (Kurat, 2011, s. 457). I. Dünya Savaşı sırasında mevcut olan toplam 2 milyon 608 bin kişilik Osmanlı ordusunun diğer kayıplarının yanında, yaklaşık 200 bin mensubunun esir düştüğünü

⁷ Nargin Adası'ndaki esirlerin durumları ile yaşadıkları ızdırıp ve işkence dolu hayatlarına ilişkin daha geniş bilgi için bkz. (Hamit, 2020, s. 13-18; *Sibirya Esir Kamplarında*, 2000, s. 31-45; Kutlu, 1997, s. 89-92; Üner, 2016, s. 26-36; Taşkiran, 2008; Tuğaç, 1975; *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları*, 2006; Kızıldağ, 2014; Aşırılı, 2013; Aşırılı, 2011; Aslan, 2000).

⁸ Rus-Ermeni işbirliği ve onların "Büyük Ermenistan" çabaları ve çalışmaları ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. (Günay, 2018, s. 389-427; Önel, 2009).

dikkate aldığımızda, tahminen 65 bin esir ile Rusya'nın, 134 bin 447 esir alan İngiltere'den sonra en çok Türk esir aldığı görülmektedir (Taşkıran, 2008, s. 57-64).

3. I. Dünya Savaşı'nda Rus-Ermeni İşbirliği

I. Dünya Savaşı'ndaki Rus-Ermeni işbirliğinin kökleri, 1894'te Çar II. Nikola'nın taç giyme törenine kadar uzamaktadır. Bu da daha I. Dünya Savaşı başlamadan çok önce jeo-politik ve jeo-stratejik bakımdan büyük öneme haiz Doğu Anadolu Bölgesi'nin kaderini belirlemek ve ele geçirerek emellerine ulaşmak için, Rusların her zaman olduğu gibi Ermenileri kullanmaya karar verdiğini göstermekteydi (Mustafayev, 2012, s. 534-535). Çar II. Nikola, 21 Kasım 1914'te Fransız Paleologue ile yaptığı görüşmede Ermenilerle yakından ilgileneneğini, onları Türk boyunduruğundan kurtaracağını, Ermenilerin istedikleri vilayetlerin alınmasının, yalnızca onların isteği ve desteğiyle mümkün olacağını ve Ermenilere bağımsız bir yönetim ihdas edeceğini bildirmiştir. Ancak savaş başladıktan sonra Rus ordusunun Doğu Anadolu topraklarını işgali hızlı bir şekilde gerçekleşince Rusya, Ermenilere verdiği sözlerini ve savaş esnasında Rus ordusuna büyük destek sağlayan Ermeni gönüllülerinin yardımlarını hiçe sayarak bu toprakları kendi ülkesine katmaya başlamıştır. Ruslar Revan'da olduğu gibi, burada da Ermenileri açıkça kullandıktan sonra ellerinin tersiyle itmişlerdir (Kantarci, 2014, s. 10-13).

Coğrafi şartlar dikkate alınmadan ve Alman müttefiklere çok güvenilerek çıkılan yolda 22 Aralık 1914 – 4 Ocak 1915 Sarıkamış Harekâtı, kısmen başarılı başlasa bile, sonradan büyük bir trajediye dönüşmekle kalmadı, Osmanlı ordusunun eriyerek Rus ordusu karşısındaki mevcut direnme gücünü de yok etti (Altınsoy, 2019, s. 48; Nerimanoğlu, 2021, s. 285-316). Bundan sonra Ruslar, Doğu Anadolu'ya saldırarak önceden teşkilatlandırdıkları yerli Ermeni güçlerinden de aldıkları destekle tarihi emellerini gerçekleştirmeye çalıştılar ve çok büyük bir dirençle karşılaşmadan Kars, Erzurum ve Ardahan'ı işgal etmeyi başardılar. Bunun ardından Doğu Anadolu'daki askerlerin ve yerli halkın trajedisi başlamış oldu ve 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'nı müteakiben Osmanlı ordusunun bölgeyi tamamen ele geçirmesine kadar sürdü (COA, HR. SYS, Nu. 2362/3-14; Tverdohlebof, 2007; Sönmez, 2014).

4. Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Esirlerin Nargin Adası'na Getirilmesi

Sarıkamış yenilgisinin ardından, yani 1914 yılının aralık ayından itibaren asker ve subaylar esir alınarak Tiflis'e, oradan da Rusya'nın çeşitli esir kamplarına gönderilmeye başladı. Böylece Tiflis'ten sonra ikinci büyük esir toplama ve aktarma merkezi konumunda olan Nargin Adası'na da esirler getirilmeye başlamış oldu. Daha önce esirlerin nasıl yolculuk ettiği ve ne şartlarda getirildiklerine değinildiği için, burada tekrarlamaya lüzum görülmemiştir. Ancak asıl çilenin ve ıstırabın Nargin Adası'na getirildikten sonra başladığı dikkate alınırca, yukarıda anlatıldığı ile yetinilmeyecek, yer yer Türk esirlerin adadaki hal ve ahvalinden söz edilecektir. Ayrıca burada Nargin Adası'na Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar esirlerin de getirildiğini belirtmekte fayda vardır. Lakin onlar esirlerin ekseriyetini teşkil etmemekte, çoğunluğu Türk esirler oluşturmaktaydı (*Basiret Gazetesi*, 22 Kasım 1917; Balci, 2006).

Yukarıda zikredildiği gibi, 1914 yılının aralık ayından itibaren Türk esirlerin, Doğu Anadolu'dan götürülmesine başlandı. 31 Aralık 1914 tarihinde ilk defa Tiflis'in Naftluk İstasyonu'na 7 Subay ve 88 küçük rütbeli asker esir götürüldü. 2 Ocak 1915'te Kars'tan 10'u yüksek rütbeli olmak üzere toplam 1148 esir daha götürüldü. Bu esirlerin 4 subay ve 523 erden müteşekkil ilk grubu Nargin Adası'na gönderilmiştir. 1915 yılı başlarında 120 subay ve 1200 er esir daha Naftluk İstasyonu'na intikal ettirildi (*Kaspi Gazetesi*, 10 Ocak 1915, S. 7). 13 Ocak 1915'te Doğu Anadolu'dan Bakü'ye 750 Türk asker esir daha götürülmüştür. Bunlardan 400 kişi; yaralı olanlar Bakü'nün çeşitli askeri hastanelerinde tedavi altına alınmış ve sağlıklı olanlar Nargin Adası'na yerleştirilmiş, 350 kişilik grup ise Viladikafkas Demir Yolu ile Rusya'daki çeşitli esir kamplarına gönderilmiştir (*Kaspi Gazetesi*, 14 Ocak 1915, S. 10). 11 Mayıs 1915 tarihinde Naftluk'tan, Nargin Adası'na 27'si yüksek rütbeli ve 2'si Avusturyalı olmak üzere toplam 217 subay esir aktarılmış (*Kaspi Gazetesi*, 12 Mayıs 1915, S. 103) ve böylece tutsak Türk subayları adaya gönderilmeye devam etmiştir.

5. Azerbaycan Türklerinin, Anadolu Türklerine Yardım Çabaları

Savaş esnasında, 1915 yılının başlarında Azerbaycan'ın ileri gelen zenginleri, aydınları ve halktan gönüllü hayırsever aktivistler, Doğu Anadolu'nun Rusya tarafından işgal edilmiş bölgelerindeki halkın maddi ve manevi ihtiyaçlarını temin etmek, halkın ve Rusya tarafından esir alınan Türk asker ve sivillerin haklarını müdafaa etmek amacıyla merkezi Bakü'de İsmailiye Binası'nda yer alan, başkanı H. Z. Tağıyev⁹ olan ve ülkenin birçok şehir ve kasabasında şubeleri bulunan *Müslüman*¹⁰ Cemiyet-i Hayriyesi nezdinde Mirza Esadullayev¹¹ başkanlığında *Kardaş Kömeyi/Kardeş Yardımı Hayır Cemiyeti*'ni kurmuştur. Mirza Esadullayev'in müdürlüğünde *Kardaş Kömeyi* adıyla bir gazete çıkarılmış ve 1917 yılında yardım amaçlı tek sayı olarak *Kardaş Kömeyi* isimli bir de dergi yayınlanmıştır. Bu cemiyetin çalışma alanı işgal edilen Erzurum, Kars, Ardahan ve çevreleri olmakla birlikte, buralardaki yoksul halka yiyecek, giyecek ve yakacak temin edilmesi, Ruslarla Ermeni çetelerinin birlikte uyguladıkları mezalimi ve katliamları sonucu kimsesiz, yetim kalmış Türk çocuklarının Azerbaycan'a getirilerek Nahçıvan, Ordubad, Gence, Şuşa, Şeki, Şamahı ve Bakü gibi büyükşehirlerde bulunan ve sayıları 18 olan yetimhaneye veya gönüllü Türk ailelerin yanına yerleştirilmesi, Türk esirlerin fiziki ve hukuki durumunun takip edilmesi, yaralılara tıbbi yardım edilmesi ve bir de gizlice bölge halkının teşkilatlandırılması gibi çok geniş görev alanları ve tanımları vardı. Özellikle kadınların aktif olarak görev aldığı ve sayısal olarak da çoğunlukta olduğu bu cemiyet, Azerbaycan milli şuurunun zirveye ulaştırılmasına ve Azerbaycan-Türkiye

⁹ *Hacı Zeynelabidin Tağıyev*: Azerbaycan'ın zengin petrolcü ve iş insanıdır. Bunun yanında birçok iş dalında yatırımlar yapmış ve hayırseverliği ile Azerbaycan halkının gönlünde taht kurmuştur. Kendisinin okumayı yazmayı bilmemesine rağmen, kültürün, basın ve eğitimin gelişmesinde müstesna bir rol oynamış ve destek vermiştir. (Süleymanov, 1996; Süleymanov, 1989; Yeşilot, 2015).

¹⁰ *Müslüman*: Buradaki Müslüman adı hem dini hem de etnik mensubiyeti ifade etmektedir. O dönemde Azerbaycan'ın tamamında halk kendisinin etnik kimliğini *Müslüman* olarak açıklamakta ve öyle görmekteydi. Bu konuda geniş bilgi için bkz. (Swietochowski, 1988).

¹¹ *Mirza Esadullayev*: Azerbaycan'ın dönemin önde gelen petrol zengini iş adamlarından birisi.

kardeşliğine büyük katkı sunmuştur (Göze, İstanbul 1989, s. 81; *Qardaş Kömeyi*, 2012; Aslan, 2000; Aslan, 2014, s. 143-161).

Gardaş Kömeyi Mecmuası'nın yazarları 20. yüzyıl Azerbaycanı'nın en parlak aydınlarıydı: Hüseyin Cavid, Abdulla Şaik, Ömer Faik Numanzade, Ahmet Cevat, Mehmet Emin Resulzade, Abbas Sıhhat, Salman Turhan (Mümtaz), Memmed Said Ordubadi vb. Bakış açıları, dünya görüşleri, sosyal statüleri çok farklı olan ve hatta uzak şehirlerde yaşayan bu insanları bir araya getiren en temel ortak özellikleri onların sahip oldukları insanlıkları, eziyet çekenlere, ihtiyacı olanlara kardeşlik elini uzatmak, yardım etmek, maddi ve manevi yönden destek olmak arzusu (Ceferov, Bakı 2012, s. VII). *Kardaş Kömeyi Cemiyeti'nin* çalışmalarına diğer hayır kuruluşları da destek vermişlerdir. Bunları; *Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, *Înâs (Kadınlar) Cemiyet-i Hayriyesi*, *Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, *Gence Milli Müslüman Komitesi ve Gence Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, *Nicat/Kurtuluş Cemiyeti*, *Neşr-i Maârif Cemiyeti*, *Safa Cemiyeti*, *Revan Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi* vb. olarak sıralayabiliriz (Aslan, 2000, s. 173-184; Sönmez, 2010, s. 9-23).

Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin temsilcisi İsmail Bey Seferbeyov, Tiflis'e giderek Naftluk Esir Toplama ve Aktarma Merkezi'nde durumu yerinde incelemiş, hayatını kaybeden esirlerin İslamî usullerle defnedilmediğini, hastalara bakan hekimlerin ekseriyetinin Ermeni olduğundan hastaların durumunun iyileşme kaydetmek yerine daha da ağırlaştığını tespit etmiştir. Onun resmi Rus makamlarına yaptığı itirazların sonuç vermesiyle şehitlerin defninden sorumlu şahıslar bu görevden uzaklaştırılmış ve hastalar değişik hastanelere yerleştirilmiştir (Aşırılı, 2013, s. 21-22). Ayrıca Tiflis Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, esirleri burada yiyecek, giyecek ve *Açık Söz Gazetesi* ile temin etmiştir (Kutlu, 1997, s. 64).

Bunların dışında Azerbaycan'ın zengin sanayicileri de sadece hayır kuruluşuna para bağışlamakla kalmamışlardır. Onlar da Hazar Denizi'nde, Bakü'nün 15-16 km açıklarında bulunan *Nargin/Yılan Adası*'nda tutulan Türk esirleri her hafta ziyaret ederek ihtiyaçlarını tespit etmiş, maddi ve manevi destek olmuş, aynı zamanda Rus komutan ve muhafızların güvenini kazanmışlardır. Bu Azerbaycanlı zenginlerin içerisinde *Murtaza Muhtarov'un* özel bir çabası ve yeri vardır. O kendisi defalarca adaya giderek Türk esirlerin durumunu yakından takip etmiş ve eksiklikleri tespit ederek gidermeye çalışmıştır. Hatta Türk esirlere verilen simsiyah çamur gibi ekmeği gördükten sonra, Türk esirlerin beyaz ekmeğe yiyecekleri için Rus askerlere beyaz un götürüp o siyah unla değiştirmiştir (Aşırılı, 2011, s. 44).

6. Azerbaycan Türklerinin, Esir Türk Subaylarını Kaçırma Çalışmaları (1915-1917)

Azerbaycan'ın ileri gelen zenginleri, Rus subayların güvenini sağlandıktan sonra 29 Temmuz 1915 tarihinde Kurban Bayramı günü, Nargin Adası'ndan 8 kişilik bir kafileyi; Yüzb. Süheyl İzzet, Yüzb. Ferhat Dursun, Yüzb. Şükrü Şaban Bey, Üst. Teğm. Osman Nuri Abdullah, Teğm. Yusuf Ziya, Baş. Çavş. Hüseyin Hilmi, Fikri Şakir, Yusuf İbrahim'i çarşıya çıkarmak bahanesiyle akşama kadar izin almış ve hepsini planlandığı şekilde kaçırarak İran pasaportuyla Güney Azerbaycan Astarası'na geçirmişlerdir. Akabinde bir ağustos gecesi gizlice planlandığı üzere adadan 16 kişilik bir kafile esir

Türk subayını daha kayıkla kaçırarak önce Bakü'ye getirip burada İsmailiye binasında dinlendirdikten sonra, Karabağ'a götürüp burada onlara iyi cins Karabağ atları hediye etmiş ve sonra Güney Azerbaycan üzerinden İran pasaportuyla Türkiye'ye ulaştırmışlardır. Bu 16 esir subay kaçırıldıkları gecenin sabahında İsmailiye'de istirahat ederlerken, Rus jandarması onların kaçırıldığını fark ederek aramaya çıkmış ve adadan açıklarda önceki geceki fırtınadan alabora olan bir tekneye rastlamış ve kaçan esirlerin hepsinin öldüğüne kanaat getirmiştir.¹²

Murtaza Muhtarov, Rus subayların itimadını kazandıktan sonra kaçıracakları Osmanlı subaylarının savaşın kaderini değiştirebileceklerine inancından dolayı, kendi kontrolünde Türk esirleri kaçırma faaliyetini bizzat yönetmiştir. O, kendi yaşamını da tehlikeye atarak hayatını kaybeden esirleri alıp tekneyle götürüp denize atma bahanesiyle sağlıklı subay esirleri, ölüymüş gibi adadan almış ve ölü esirler diye önceden tekneye hazırlanıp konulmuş ve ölü esir süsü verilmiş büyük taşları denize atmak suretiyle Türk subayları kaçırılmayı başarmıştır (Aşırılı, 2011, s. 44).

Türk esirlerin kaçırılması sadece Bakü'yle de sınırlı değildi. Tiflis'ten Bakü'ye gönderilen esirleri taşıyan trenler ilk önce Gence İstasyonu'nda duruyor, yakıt ve su alıyor, burada bir süre mola veriyordu. Türk asker ve subaylarının Ruslar tarafından esir edilmesinden büyük üzüntü ve hicap duyan bütün Azerbaycan halkı gibi, Osmanlı er ve zabitlerinin Ermenilerin muhafazasında Rusların esiri olmasını onur ve namus meselesi edinen ve tamamen gönüllülerden müteşekkil Gence Gençler Teşkilatı da Gence Milli Müslüman Komitesi ve Gence Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin organizasyonunda onlara yardımcı olmakla bir nebze olsun bu üzüntülerini dindirmek istemişlerdir. Onlar, organize bir biçimde esirleri taşıyan trenler, Gence İstasyonu'na girer girmez vagonlara yaklaşır hasta ve yaralıları tespit edip hastanelere yerleştirmekte ve tedavileriyle ilgilenmekte, yanlarında getirdikleri erzakları vagonlardaki esirlere dağıtmakta, ilaç ve *Açık Söz Gazetesi* temin etmekte ve onlara su vermekteydi. Eğer vagonlarda şehadete yürüyen esirler varsa, bunlar alınıp İslami şartlara göre defnedilmekteydi. Burada yapılan işlerde Naki (Keykurun) Şeyhzamanlı ile birlikte, milli özgürlük hareketinin önde gelenlerinden Alekber Bey Refibeyli ve Nasib Bey Yusufbeyli'nin de büyük bir emek sarf ettiği bilinmektedir. Hasta ve yaralı esirlere Gence Belediye Başkanı Halil Bey Hasmammedov da yardımcı olmaktadır. O, Gence valisiyle görüşerek istasyonun yakınındaki bir binanın hastane olarak tahsis edilmesini sağlamıştı. Hastanenin etrafı dikenli tel örgülerle çevrilmiş ve askeriye devredilmişti. Bu hastanede sürekli olarak 200 civarında esir tedavi görmektedir. Hastanedeki esirlerin sorumluluğunu da kendisi de bir esir olan Türk subayı Murat Bey üstlenmişti. Naki (Keykurun) Şeyhzamanlı, burada Türk esirlere gönüllü tercümanlık yapmaktaydı. Hastane'de kalan esirlere, Azerbaycan'da basılmış Türkçe kitap ve yayınlar da dağıtılmaktaydı. Bunların arasında özellikle Mehmet Emin Resulzade'nin Bakü'de çıkarmakta olduğu ve Müsavat Partisi'nin yayın organı olan *Açık Söz Gazetesi*'nin dağıtımına hususi özen gösterilmekteydi. Esirler arasında o

¹² *Sibirya Esir Kamplarında*, 2000, s. 34-35; Umudlu, 2007, s. 203; Azerbaycan Türklerinin, esir Türk asker ve subaylarına yardım etmeleri ve onlar tarafından kaçırılmalarıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. (ARMDTA, Fon. 46, Nu. 346, s. 1-81; Aslan, 2000, s. 148-164).

dönemin Azerbaycan'ın en ünlü milliyetçi ve özgürlükçü şairi Ahmet Cevat çok sevilmekteydi. Ayrıca Gence'nin zengin ve tanınan tüm şahsiyetleri de esirlere moral vermek amacıyla hastaneyi sık sık ziyaret etmekte ve yardım organizasyonları düzenlemekteydi. Esirler bu hastanede kaldıkları sürece Gence'deki hayır kuruluşlarının maddi yardımları ve hediyeleri ile destek ve moral bulmaktaydı. Yalnız yapılanlar bunlarla da sınırlı değildi. Gence Gençler Teşkilatı, Türk esirlerin içler acısı durumlarını kendi gözleriyle görmeye gelen halk kalabalığının da katkısıyla oluşan kargaşa ortamında veya şehit olan esirlerin vagonlardan alınıp defnedilmesi esnasında, fırsatını bulduklarında Rus ve Ermeni askerlerin gafletinden yararlanarak yaralı veya sağlam esirleri kaçırmayı da ihmal etmiyorlardı (ARMDTA, 421/10, 2; Keykurun, 1997, s. 61-75; Aşırılı, 2011, s. 47-49; Akkor, 2006, s. 136-137).

Bu çalışmalar, Rusların adadan Türk subaylarının organize bir şekilde planlanarak kaçırıldıklarını öğrenmelerinden sonra sekteye uğramış, kaçırma ve yardım çalışmaları 1917 yılına kadar genç Türk talebeler tarafından kurulan Kafkasya Müslüman Talebeleri Komitesi'nin tamamen kendi imkânları ile geceleri gizlice daha küçük kayıklarla, daha küçük ölçekli ve münferit şekillerde gerçekleştirilmeye devam ettirilmiştir (Gökçay, 1958, s. 217; Mir Aziz, 1933, s. 119-120).

7. Türk Subaylarını, Rus Esaretinden Kurtaran Azerbaycan Türklerinin Takibata Uğraması

Önceden planlı ve programlı bir şekilde Türk asker ve subayların esaretten kurtarılmasını organize edenlerin ekseriyeti, Ermeni muhbirler tarafından Çarlık yetkililerine ihbar edilmiştir. İhbar edilenler arasında; Zeynel Abidin Tağiyev, Ali Merdan Bey Topçubaşı, İsa Bey Aşurbeyov, Murtaza Muhtarov, Ağabala Guliyev, İsmail Bey Seferlibeyov ve Sona Hanım Hacıyeva'nın isimleri öne çıkmakta ve esaretten kurtarılan Osmanlı asker ve subayların kaçırılmasını organize edenlere Ağabala Guliyev'in önderlik ettiği bildirilmiştir. Bundan sonra o kişiler hakkında uzun süre devam eden soruşturmalar açılmış, baskı, takip, işkence, hapis cezası ve savaş suçu hasebiyle öldürülmekle tehdit edilmeler başlamıştır. Bu soruşturmaların bazıları bir seneden uzun sürmüş ve insanlar baskı ile kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu nedenle Türk subayların kaçırılması ve adadaki esirlere yardımların ulaştırılması, Nargin'e gidip gelenlerin ciddi takibe ve hapis cezalarına maruz kalması sonucu, yardım götürülenlerin oldukça kısıtlanması sebebiyle çok zayıflamıştır (ARMDTA, 46/228). Ancak bu faaliyetler tamamen durdurulmamış daha zayıf, daha az kişiyle bazı geceler kendi hayatlarını hiçe sayan genç talebeler tarafından kendi olanaklarıyla esir Türk er ve subayların kaçırılması devam ettirilmiştir (Gökçay, 1958, s. 217; Mir Aziz, 1933, s. 119-120).

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin girişimleri ve talepleri doğrultusunda 1917 yılının kasım ayı başlarında sayıları 700 olan engelli Türk esirin Nargin Adası'ndan, Türkiye'ye gönderilmesi hükümetçe kabul edilmiş ve bu Azerbaycan kamuoyunda büyük bir sevinç ve şükranla karşılanmıştır. Ancak engelli esirler adadan alındıktan sonra, Anadolu yerine Tambov'daki başka bir Rus esir kampına nakledilmişlerdir. Bu engelli biçare tutsakların Nargin'den hareket ettiklerinde sayıları 700 iken, Tambov'a vardıklarında sayıları 527 kişiye düşmüştür. Çünkü esirlerin bir

kısmı yolda hastalıktan ve soğuktan hayatını kaybetmiştir. Kalanlarının da çaresizlik içerisinde çok kötü olan durumlarına üzülmekten başka yapacağı hiçbir şey kalmamıştır (*Açık Söz Gazetesi*, 16 Ocak 1918, S. 657).

8. Neriman Nerimanov'un Türk Esirlerin Durumunu Dünyaya Duyurması ve Yankıları

Bu durum, 1917 yılının kasım ayı sonunda Dr. Neriman Nerimanov'un¹³, adaya bir doktor olarak götürülmesi ve burayı görmesinden, Bakü Duması'na¹⁴ adadaki vaziyetin vahametini rapor etmesinden ve 28 Kasım 1917 tarihinde *Himmet Gazetesi*'nde yazmasından ve bu şekilde Türk esirlerin işkence dolu hallerini bütün dünyaya duyurmasından sonra değişmiştir. Neriman Nerimanov, adaya gittiğinde gördüğü manzara karşısında adeta dili tutulmuş ve günlerce bunun etkisinden çıkamamış ve kendi anlatımıyla tenha köşelerde ağlamıştır. O, hemen Bakü Şehir Duması'na durumun bildirilmesi ve şartların iyileştirilmesi için bir rapor yazmış ve gördüklerini tek tek anlatmıştır. Bununla da yetinmemiş, esir kampının ve esirlerin durumlarının sağlık, insanî ve hijyenik bakımdan iyileştirilmesi için tekliflerini sıralamış, başkanı olduğu Himmet Partisi'nin yayın organı olan *Himmet Gazetesi*'nin 28 Kasım 1917 tarihli sayısında "Gözyaşı Döktüren Cezire" adlı makalesiyle adanın ve esirlerin durumunu geniş bir şekilde açıklamıştır (*Himmet Gazetesi*, 28 Kasım 1917, S. 21).

1917'nin sonlarına gelinmesine rağmen Nargin Adası'nda 8 bin esir mevcuttu. Bunların da büyük çoğunluğu Türk esirlerden oluşmaktaydı (*Basiret Gazetesi*, 22 Kasım 1917). Bütün süreç boyunca adada Türk esirlerin mevcudiyetinin hiç 6 binin altına düşmediği bilinmektedir.¹⁵ Neriman Nerimanov da Bakü Duması'ndaki konuşmasında; veba ve tifüs gibi bulaşıcı hastalıkların kol gezdiği adada, salgın hastalıktan 1.200 Türk esirin şehadet sırasını beklediğini ve ayrıca 6 bin kişinin de bu sıralamaya girmeyi beklediğini haber vermekte ve her gün 40-45 tutsağın hayatını kaybettiğini bildirmekteydi (*Himmet Gazetesi* 28 Kasım 1917, S. 21; 5 Aralık 1917, S. 22). Onun bu duyarlı ve cesaretli girişiminden, raporu ve makalesinden sonra Bakü'de Azerbaycan Türkleri, Türk esirler için yeniden seferber olmuşlardır. Yalnız bu defa Rus Hükümeti¹⁶, savaşta uzun zamandan beri ciddi başarılar elde edemeyip yıprandığı,

¹³ *Neriman Nerimanov (1870-1925): XX. Yüzyılda Azerbaycan'ın yetiştirdiği en önemli aydınlarından, siyaset ve devlet adamlarından birisidir. O, Azerbaycan'ın eğitim, tıp, edebiyat, basın, düşünce ve siyaset tarihinde mühim bir yer edinmiştir. Azerbaycan, Türkiye ve Türk Dünyası tarihinde çok mühim izler bırakmıştır. Türkiye'nin milli mücadelesinde Mustafa Kemal Paşa ve V. İ. Lenin arasındaki bağlantıyı kurarak Türkiye'nin kurtuluşunda emeği geçen çok önemli bir aktör olmuş ve o günün Azerbaycan'ının bütün imkânlarıyla Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşması için son ana kadar maddi ve manevi her türlü desteği vermiştir.* (Göktaş, 2023, s. 341-342).

¹⁴ *Bakü Duması:* Çarlık Rusyası döneminde yerel yönetimde; il genel meclisi ile belediye meclisinin bir arada faaliyetini sürdürdüğü Bakü Belediye Meclisi'nin adıdır.

¹⁵ Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Balci, 2006).

¹⁶ *Rusya'da Geçici Hükümet;* 27 Şubat 1917'de Çar II. Nikola'nın devrilmesinin ardından önce Prens L'vov, onun istifasından sonra da 12 Mart 1917'de Aleksandr Kerensky tarafından kuruldu. Önce Geçici Hükümet'in üyesi iken, temmuz ayından itibaren Başbakan olan Aleksandr Kerenski'nin ismine izafeten Geçici Hükümet'e, *Kerenski Hükümeti* de denilmektedir. Bu hükümet siyasi ve iktisadi rejimin geçiş dönemini yönetecek, sosyo-ekonomik hayattaki ve savaşta durumu düzeltecekti. Ancak

halktan ciddi tepki aldığı ve bundan dolayı halka ve siyasi muhalif hareketlere daha toleranslı davrandığı için kısmen daha özgür ve mülayim bir ortam vardı.

Azerbaycan'ın ileri gelen elitleri, aydınları, talebeleri ve siyasileri Nerimanov'un rapor ve makalesinin henüz mürekkebi kurumadan, yani daha o günün akşamı olmadan harekete geçtiler. Bu sefer daha büyük bir sıkıntı ve daha çok insanlık dışı muamele nedeniyle perişan olan esirlerle karşı karşıyaydılar (*Açık Söz Gazetesi*, 30 Kasım 1917, S. 617; 11 Ocak 1918, S. 659; 19 Ocak 1918, S. 667). İlk olarak; Rus yönetimi, köşeye sıkışmaya başladığı için Azerbaycan ileri gelenlerinin ve Duma üyelerinin talebi ile esirlerin başındaki onları işkence ve zulüm ile diri diri "mezarda yaşatan" Ermeni asker ve subayların, doktorların kaldırılması mümkün oldu ve ardından diğer adımlar gelmeye başladı (Aşırılı, 2011, s. 23; Emircan ve Gerger, 1992, s. 64; Aslan, 2000, s. 159-161). Esirlerin en çok ihtiyaç duyduğu su sorununu çözmek için, Bakü'den tekne ve kayıklarla adaya içme ve temizlenme maksadıyla su taşındı. Esirlere verilen, adına "Gara Çörek/Siyah Ekmek" denilen siyah çamurumsu ekmeği iyileştirmek için adaya beyaz un götürülüp siyah unla takas edildi. Kadınlar harekete geçerek çarşaf, çamaşır ve kıyafetler dikip adaya gönderdi (Aşırılı, 2011, s. 17-18, 30, 46).

Neriman Nerimanov tarafından Bakü Duması'nda, Nargin Adası'nda esir Türk çocuklarının olduğu ve bu çocukların hiçbir suçunun bulunmadığı, bazılarının anne ve babasını da kaybettiği, onların öncelikle serbest bırakılması, eğer bu olmazsa onların Bakü'de yetimhanelere yerleştirilmelerine müsaade edilmeleri gündeme getirildi. Ancak bundan bir netice elde edilemeyeceği belli olunca, o sayılarının 130 kişi olduğu belirlenen çocukların adadaki durumlarının düzeltilmesi ve rehabilite edilmeleri için onlara orada bir okul yapılması ve Türkçe eğitim verilmesine müsaade edilmesi talep edildi (*Hümmet Gazetesi*, 5 Aralık 1917, S. 22; Pertev, 1340/1924, s. 2; Aslan, 2010, s. 296, 298, 299). Ardından bu suçsuz ve günahsız 130 esir çocuk, 7 Ocak 1918'de *Möhtaclarla/Muhtaçlara Kömek Cemiyeti* tarafından Bakü'ye getirilerek Çemberekend'in karşısındaki bina çocuk yuvasına çevrilip buraya yerleştirildi ve bakımlarıyla mali sorumlulukları da aynı kuruluşça üstlenildi (*Açık Söz Gazetesi*, 7 Ocak 1918, S. 648). Nerimanov'un, Duma'daki konuşmasının ardından adadaki hayatının sonunu bekleyen 300 hasta Türk esir, Bakü'deki hastanelere yerleştirilerek tedavi altına alındı (*Hümmet Gazetesi*, 5 Aralık 1917, S. 22). Dönemin olaylarına ışık tutan Naki Bey Şeyhzamanlı'nın hatıralarından Gence'de de Türk esirlerin yetim kalan çocukları için faaliyet gösteren hayır kuruluşunun bulunduğunu ve onların bakımını üstlendiğini, çocuk yuvası kurulduğunu öğrenmekteyiz. Onun yazdığına göre Kafkas İslam Ordusu Gence'ye vardığında, onun kadrosunda bulunan asker ve subayların bir kısmı gözyaşı içerisinde evlatlarına kavuşmuştur.¹⁷

9. Esir Türk Subayların Azerbaycan Türkleri Tarafından Kaçırılmasının Yeni Aşaması (1917-1918)

27 Şubat 1917'de Rusya'da Burjuva Devrimi gerçekleşmiş, Çar devrilmiş, ardından iktidar önce Prens L'vov, onun istifasından sonra da 12 Mart 1917'de Geçici Kerensky

Bolşeviklerin aktif eylemlerini ülke çapında genişletmeleri neticesinde bunların hiçbirisini yapamamış ve 25 Ekim 1917 Ekim Devrimi ile son bulmuştur. (Kurat, 1948, s. 433-434).

¹⁷ Aşırılı, 2011, s. 33; Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Keykurun, 2007; Keykurun, 1997).

Hükümeti'ne geçmişti. Fakat Rusya'da başta Bolşevikler olmak üzere muhalif siyasi oluşumların hükümete baskı ve itirazları ile protestoları her geçen gün artmaktaydı. Özellikle ordu içerisindeki Bolşeviklerin propagandaları askerlerin onların tarafına geçmesine ve protestolara katılmalarına, silah bırakmalarına ve disipline uymamalarına neden olmaktaydı. Otorite boşluğunun ortaya çıkması Nargin Adası'ndaki Türk esirlerin muhafızı olan asker ve subayların da başlarına buyruk davranmalarına neden olmaktaydı. Kamp bakımsızlıktan vahim bir duruma düşmekte ve erzak tedarikinde ciddi sıkıntılar yaşanmaktaydı ki, bu da tutsakların zaten ağır olan yaşam şartlarını daha da çekilmez kılmaktaydı (Aşırılı, 2011, s. 18-20).

Bu karmaşa ortamı Azerbaycan Türklerinin esir Türk asker ve subaylarını kaçırmalarını 1917 öncesine göre çok daha kolay bir hale getirmekteydi. Bu atmosfer içerisinde adaya yardım götürülen Azerbaycan Türkleri, oraya gittikçe Türk esirlerin çektiği zulmü ve acınacak vaziyetlerini gördükçe onları hızlıca buradan çıkarmanın yollarını aramaya başladılar. Bunlardan birisi, asker ve sivil fark etmeden, hastalanan esirlerin adadan alınarak Bakü'deki hastanelere götürülüp tedavilerinin yapılmasının sağlanması ve sonrasında Bakü'deki hapisanelere yerleştirilmeleri idi. Diğer bir yol, yardım götürülen teknelerin içerisinde saklanılarak esirlerin kaçırılmasının sağlanmasıydı. Bu kaçırma işlerinin yanında adadaki çoğunlukta olan Türk esirlerle birlikte burada tutulan Bulgar, Avusturya-Macaristanlı ve Alman esirlerin de yaşam koşullarının nispeten iyileştirilmesi için girişimlerde bulunulmakta ve çaba sarf edilmekteydi. Özellikle adadaki hastanenin şartlarının iyileştirilmesi, doktor ve hemşireler temin edilmesi için ciddi çaba harcanmaktaydı (Aşırılı, 2011, s. 43-46; Aslan, 2000).

Bu çalışmalar sürerken, kaçırılan esir Türk subay ve askerler gizlice Bakü'ye getirilerek burada bir müddet istirahat ettirilmekteydi. Bu sırada onlara, İran konsolosluklarında çalışan Azerbaycanlılar tarafından başka isimlerle düzenlenen pasaportlar temin edilmekteydi. Pasaportlar hazırlandıktan sonra tutsaklar Lenkeran-Astara veya Karabağ üzerinden Güney Azerbaycan'ın Tebriz ve Hoy şehirlerine gönderilmekte, buradan da bir şekilde Osmanlı toprağı olan Süleymaniye'ye ulaştırılmaları ya da ulaşmaları sağlanmaktaydı (Umudlu, 2007, s. 203; Aşırılı, 2011, s. 36-42).

O dönem Azerbaycanlıların kaçırdıkları Türk esir asker ve subayların tam olarak kaç kişi olduğu kesin ve net olarak bilinmemekle beraber; 1915-1917 arası Nargin Adası'ndan kaçırılan Türk asker ve subayların sayılarının 151 kişi olduğu Rusya'nın resmi kayıtlarına geçmiştir.¹⁸ Fakat bunun içerisinde Genceli talebelerin Gence İstasyonu'ndan, Bakülü talebelerin de hayatlarını hiçe sayarak geceleri Nargin Adası'ndan gizlice kaçırdıkları ve Murtaza Muhtarov'un, ölü süsü verilen taşları denize atmak suretiyle Rus asker ve subaylarının gözleri önünden Nargin Adası'ndan kayıtlara geçmeden kaçırdığı esir Türk asker ve subaylar bu sayılara dâhil değildir. Yine resmi Rus kayıtlarına göre; 1917 yılı başından, Aralık ayı sonuna kadar Nargin

¹⁸ Bkz. (*Sibirya Esir Kamplarında*, 2000, s. 34-35; Umudlu, 2007, s. 203; Aşırılı, 2011, s. 74-77). Azerbaycan Türklerinin, esir Türk asker ve subaylarına yardım etmeleri ve onlar tarafından kaçırılmaları ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. (*ARMDTA*, 46/346, s. 1-81; Aslan, 2000, s. 148-164).

Adası'ndan kaçırılan esir Türk asker ve subayların sayısının 500'ü geçtiği bilinmektedir ki, kaçırılan esirlerin içerisinde subayların özel bir ağırlığının olduğu ve bilhassa bu konunun kaçırma fiilini gerçekleştirenlerce önemsendiği bilinmektedir.¹⁹ Bütün süreç boyunca; yani 1915-1918 yılları arasında tam olarak kaç esir Türk asker ve subayın kaçırıldığı bilinmemekle birlikte, gerçekte Rus esaretinden kurtarılanların bu rakamlardan birkaç kat fazla olduğu tahmin edilmektedir.

Tutsakların Nargin Adası'na getirilmesi 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'nın ardından sonlandırılmış olsa da mevcut 8.000 Türk esir burada tutulmaya devam etmiştir. 28 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti de Türk esirler konusunu önemli gündem maddeleri sırasına almış ve onlara yardım etmeyi milli bir görev addetmiştir. Yardım faaliyetlerini Azerbaycan hükümeti kendi üzerine almış ve bu işlerle ilgili olarak *Umur-ı Hayriye Nezareti*'ni görevlendirmiştir. Bunun yanında *Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Rusya'nın çeşitli yerlerindeki esir kamplarından Bakü'ye gelen Türk esirler ile ilgilenmeyi sürdürmüştür (Aslan, 2000, s. 173).

Azerbaycan aydınlarının, zenginlerinin ve diğer önde gelen milli şuurlu ve ileri görüşlü insanların Türk subaylarını esaretten kurtarma çabalarının amacı, sadece onların savaşın kaderini değiştirebileceklerine inanmaları değildi. Onlar aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nin savaşta galip gelmesinin Azerbaycan'ın gelecekte özgürlüğüne kavuşmasının da teminatı olacağına inanmalarıydı. Azerbaycan ileri gelenlerinin Türk esir subaylarının kaçırılmasındaki amaçlarından birisinin de; Rusların durmadan silahlandığı Ermenilerden dolayı, Rus-Ermeni İttifakının karşısında kendilerini savunacak bir kuvvetlerinin olmamasından dolayı yerli gençlerin teşkilatlandırılarak, silah ve disiplin konusunda eğitilip yerli ve milli bir güç oluşturmaktı. Nitekim Osmanlı Hariciye Nezareti'nin yazışmaları içerisinde 18 Şubat 1918 tarihli bir rapordan; henüz Ermeni ve Bolşevik Rus İttifakının, Bakü'de Müslüman Türkleri katletmeye başlamadan önce, yani 30 Mart 1918'den evvel, Bakü'de yaklaşmakta olan tehlike önceden sezilerek esirlikten kaçırılan Türk subayların yardımıyla küçük çaplı Müslüman kuvvetlerin oluşturulmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Yine aynı raporda Nargin Adası'nda hali perişan olup sefalet içerisinde her geçen gün sayıları hayatlarını kaybederek azalan 3 bin Türk esirin bulunduğu ve hemen kurtarılması gerektiği ifadesi de yer almaktadır (COA, HR. SYS., Nu. 2448/23).

Türk esirlerin durumu, 1915 yılının ocak ayı başlarından 1918 yılının eylül ayının ortalarına kadar süren, uzun bir zaman diliminde gerçekleşen ıstırap ve sefalet içerisinde, her gün ümitsizce ölümün beklendiği kâbus dolu bir maceraya dönüşmüştür. Bu kâbus dolu macera, 15 Eylül 1918 tarihinde Nuri Paşa (Killigil) komutasında Kafkas İslam Ordusu ile Azerbaycan Milli Ordusu'nun, ülkenin doğusunu ve başkent Bakü'yü, Ermeni-Bolşevik ve İngiliz işbirlikçilerden kurtarmasının akabinde son bulmuştur (COA, HR. SYS., Nu. 2113/16-22; Musayev, 2000). Nargin Adası'ndan kurtarılan esir asker ve subayların büyük bir bölümü Azerbaycan'da kalarak gönüllü Kafkas İslam Ordusu'na katılmış ve Dağıstan

¹⁹ 1917 yılında kaçırılan Türk esir asker ve subaylarla ilgili daha geniş bilgi için bkz. (ARMDTA, 495/77).

Cephesi'nde savaşmaya devam etmiştir. Zira Bakü'nün kurtuluşundan önce esaretten kurtarılan Türk subay ve askerlerin bir kısmı da Azerbaycan'ı terk etmeyip gönüllü olarak Gence'ye gelen Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'na katılmış ve Bakü'nün kurtarılması uğrunda muharebelere iştirak etmiştir.²⁰

Türkiye'ye kaçırılan subayların önce I. Cihan Harbi'nde savaştıkları ve sonra da büyük bir kısmının Kurtuluş Savaşı'na katıldıkları bilinmektedir. Nitekim kaçırılanların kaç kişi olduğunu kesin ve net olarak bilemesek de Rus esaretinden kaçırılan Türk subayların en ünlülerinin; Havacı Teğmen Vecihi Hürkuş, 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, *Bir Neslin Dramı* adlı eserin yazarı Hüsametdin Tuğaç ve toplam 1800 sayfalık; *Harbiye'den Dersim'e (1890-1914)* ve *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)* hatıratının müellifi Tuğgeneral Ziya Yergök'ün olduğunu görmekteyiz ki, bunlar da bize yapılan işlerin ne denli boyutlarda sonuçlar doğurduğunu açıklamaya olanak sunmaktadır.

10. Vecihi Hürkuş (1986-1969)

Vecihi Hürkuş, 1917 yılında Osmanlı ordusunun sayılı ve önemli pilotlarından birisi olmakla beraber, 26 Eylül 1917 tarihinde Erzincan dolaylarında bir Rus savaş uçağını düşürerek adını hem Türk hem de Rus tarihine kazımıştır. Bu olaydan sadece 12 gün sonra 8 Ekim 1917 tarihinde yine Erzincan civarında bir hava muharebesi sırasında yükseklik avantajı elindeyken, önce bombaları mühimmat ambarlarına atıp sonra yükselebileceğini düşünerek ve bu şekilde hareket ederek, sonradan kendisinin de kabul ettiği gibi, yaptığı bu hatanın sonucunda uçağı Gürcü asıllı bir Rus pilotu tarafından düşürülmüştür. Uçağı kırsal alana düşen Vecihi Hürkuş ve arkadaşı Bahattin Beyler yaralı olarak kurtulmuş ve uçağın tamir edilip ileride Ruslar tarafından kullanılmaması için ateşe verdikten sonra yakındaki Ermeni köylüler tarafından yakalanarak dövülmüş ve işkencelere maruz kalarak Erzincan'a götürülüp çarşıda teşhir edilmişlerdir. Bunu gören bir Rus Kozak subay tabancasını havaya ateşlemek suretiyle Hürkuş ve Bahattin Beyler'i, Ermenilerin elinden alarak karargâha getirmiş ve Hürkuş'un esaret günleri de burada başlamıştır. O, burada kendisinin Ruslar arasında ne kadar meşhur ve çekinilen bir pilot olduğunu, "*Kara Tehlike*" denildiğini, uçağını Gürcü pilot Yüzbaşı Maçevaryani'nin düşürdüğünü ve ona bundan dolayı ödül verildiğini, kendisine Rus pilotların ne kadar saygı duyduğunu öğrenmiştir. Erzincan'da yaralarının iyileşmesi için bir müddet tedavi gördükten sonra, buradan Tiflis üzerinden Bakü'nün ünlü Nargin Adası'na gönderilmiştir. Vecihi Hürkuş adadan üç kez farklı şekillerde kaçma girişiminde bulunmuş, fakat başarılı olamamış ve dördüncüsünde bunu başarabilmiştir (Demirkazık, 2017, s. 30-46; Demir, 2016, s. 39).

Vecihi Hürkuş'un, kendisinin kaleme aldığı hatıralarında da bu konuya yer verdiği için, burada onun nasıl kaçırıldığının detaylarına girmeyeceğiz. Hürkuş, Nargin Adası'ndan kendisinin İstihkâm Teğmen Salih Bey diye bir arkadaşı ile birlikte denizden yüzerek kaçtığını ve kendi imkânları ile yoksul köylü kılığında Bakü'den

²⁰ Bkz. (Aşırılı, 2011, s. 47-52). Azerbaycan Türkleri tarafından kurtarılan esir Türk subayların Kafkas İslam Ordusu'na katılmaları ve Bakü taarruzunda savaşmaları konusunda daha geniş bilgi için bkz. (Tuğaç, 1975; Keykurun, 2007).

çıkıp Lenkeran üzerinden Tebriz'e intikal ettiklerini ve buradan Süleymaniye'ye ulaştıklarını yazmaktadır. Ancak adanın güvenlik ve coğrafi durumunu, Hazar Denizi'nin gece karanlığındaki hırçın dalgaları arasında 6 km (onun ifadesi ile 6 km, aslında ise 16 km) mesafenin yüzme bilmeyen birisiyle birlikte geçmenin pekte mümkün olmadığını ve kendisinin Güney Azerbaycan yolundaki nehir ve derelerden geçerken yüzme bilmeyen arkadaşının boğulma tehlikesi geçirdiğini ve onu kurtardığını dile getirmesini (Hürkuş, 2000, s. 13, 42), bunun Hazar'ı 16 km yüzerek geçmek anlatımıyla çeliştiğini Bakü'den, Süleymaniye'ye kadar 1.100 km'lik yolu – özellikle bunun bir kısmında Rus hâkimiyeti söz konusu iken – hiçbir engellemeye takılmadan geçebilmesini dikkatlice değerlendirdiğimizde; birilerinden yardım alınmadan, İran pasaportu olmadan, bunun başarılabilmesinin mümkün olmayacağı açıkça anlaşılmaktadır. Akif Aşırılı da Vecihi Hürkuş'un, fedakâr Azerbaycan Türkleriyle bağlantı kurduktan sonra kaçırıldığını, açıkça yazmaktadır (Aşırılı, 2011, s. 41-42).

Rus esaretinden kurtulduktan sonra bir müddet Osmanlı ordusunda İstanbul'u korumakla görevlendirilen Vecihi Hürkuş, İstanbul'un işgalinin ardından Osmanlı ordusunun uçaklarını, yedek parçalarını ve silahlarını işgalci İngiliz ve Fransızlardan kurtarma çabasını göstermiş ve bunda da başarılı olmuştur. Ardından bütün havacı arkadaşlarıyla birlikte uçakları kaçırarak milli mücadeleye katılmaya çalışmışlarsa da bunda başarılı olamamışlardır. Hürkuş, uçakları kaçırmayı başaramasa da kendisi kaçıp Anadolu'ya geçmeyi, İstanbul-Yalova-Bursa-Eskişehir güzergâhı ile Konya'daki Teyyare Meydanı'na ulaşarak milli mücadeleye katılmayı başarabilmiştir. O, Kurtuluş Savaşı sırasında en önemli muharebelerde hava keşfi ve taarruzu görevi yapmıştır. Bunlar; İnönü Savaşı ve Sakarya Meydan Muharebesi'dir. Her iki muharebede Hürkuş, hava keşfi ile Yunan ordusunun yerleşim planını, geri çekilme eğilimini, asker ve mühimmat bilgilerini öğrenerek Türk ordusuna çok önemli istihbarat sağlamış ve bir Yunan uçağını düşürerek onun zaferinde çok mühim bir pay sahibi olmuştur. Vecihi Hürkuş, Kurtuluş Savaşı'nın ardından, 1923 yılında *Vecihi K VI* adını taşıyan ilk Türk uçağını da üreterek 28 Ocak 1925 tarihinde uçuşunu yapmış ve yine aynı yıl ilk sivil Türk havayolu şirketi olan, *Türk Tayyare Cemiyeti*'ni kurarak Türk havacılık tarihinde büyük bir başarıya daha imzasını atmıştır. Vecihi Hürkuş, *Kırmızı Şeritli İstiklâl Madalyası* sahibidir ve TBMM tarafından üç kez takdirname verilen tek kişidir (Demirkazık, 2017, s. 50-163; Demir, 2016, s. 41-101).

11. İhsan Latif Sökmen Paşa (1873-1955)

Azerbaycanlıların Türk esirleri kaçırmaları sadece Azerbaycan'la da sınırlı kalmamıştır. Rusya'da bulunan diğer esir kamplarından da Türk esir subayları kaçırma hadiseleri olmuştur. Bunlardan birisi ve en ünlüsü; Sibiry'a'daki Rus esir kampından, Sarıkamış Harekâtı sırasında 22 Aralık 1914 tarihinde Ruslara esir düşen 9. Kolordu Komutanı İhsan Sökmen Paşa'nın kaçırılmasıdır (Sibgatullina, 2008, s. 173-181). Bir Azerbaycan Türkü, Naki Keykurun'a Türk paşasının esarete bulunmasını gururuna yediremediğini, ondan dolayı Sarıkamış'ta esir düşen 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, Erkan-ı Harbi Fethi Bey ve onların dışında 27 Türk subayını, 1917 yılında Sibiry'a'da bulunan esir kampından kaçırarak Çin'e götürdüğünü ve orada sahte kimlikler temin

ettikten sonra, onlara para vererek Kafkasya üzerinden Türkiye'ye gönderdiğini anlatmış ve komutanlarla birlikte çektiği fotoğrafını göstermiştir (Keykurun, 2007, s. 40-41; Keykurun, 1997, s. 80-84). A.N. Kurat ise, İhsan Paşa'nın Sibiryadaki esir kampından Kazan Tatarları tarafından kaçırıldığını yazmaktadır (Kurat, 2009, s. 444-445). Aslında her iki müellifin yazdıklarının da gerçeği yansıttığını düşünmekteyiz. Zira toplam 29 Türk subayının esir kampından yalnız bir kişi tarafından kaçırılıp o kadar uzak mesafeyi kat etmesi, pek mümkün olmayacağı gibi, bu olayı müelliflere anlatanların birlikte bu eylemi gerçekleştirdikten sonra, hadiseyi tamamen kendilerine mal ederek aktardığı kanaatindeyiz. Çünkü Azerbaycan'dan sonra ikinci bir Türk esir kaçırma ve tutsaklara yardım faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı bir diğer Türk uruğu ve yurdu, Kazan Tatarları ve Tataristan'dı (Asker, 2014, s. 562-564).

İhsan Sökmen Paşa, 1915 yılının Eylül ayında İstanbul'a dönmeyi başarmış ve ekim ayında da emekliliğini istemiştir. 1919 yılında yeniden aktif göreve dönmüş ve Divân-ı Harp ve Harbiye Dairesi Başkanlığı görevlerinde bulunmuştur. Aynı yıl Ankara Hükûmeti tarafından gizli bir kuruluş olan İstanbul Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti Başkanlığı'na getirilmiştir. Bu görevi sırasında Anadolu'ya silah ve cephaneye gönderilmesini organize etmiş ve bütün bu başarılarından dolayı Kırmızı Şeritli İstiklâl Madalyası ile taltif edilmiştir. Kurtuluş Savaşı'nın ardından kısa bir süre İzmir İskân Mıntika Müdürlüğü görevinde bulunmuş ve ardından 1924 yılında İzmir Valisi olarak atanmıştır. 1926'da yapılan TBMM 2. Dönem araseçimlerinde İstanbul milletvekili seçilmiştir. 1927-1931 yılları arasında İstanbul ve 1931-1946 yılları arasında Giresun milletvekili olarak görev yapmış ve hizmet vermiştir. IV. Dönem Millî Müdafaa Encümeni Reisliği, V. ve VI. Dönem Arzuhal Encümeni Reisliği ile VI. ve VII. Dönem Kütüphane Encümeni Başkanlığı görevlerinde bulunmuş ve 1955 yılında vefat etmiştir (TBMM Albümü, C. 1, 2010, s. 261, 327).

12. Ahmet Hüsamettin Tuğaç (1889-1975)

Yine Sibiryaya esir kamplarından birinden kaçırılarak Azerbaycan'a ulaştırılan Ahmet Hüsamettin Tuğaç, Bakü'de Azerbaycan Milli Komitesi'nin başkanı Ali Merdan Topçubaşı'nın²¹ yardımcısı Mirza Davut ile birlikte Türk esirlere yardım ve subayların kaçırılma çalışmalarına katılmıştır (Aşırılı, 2011, s. 44). O, burada milli hareketin liderleri ile çok iyi bir bağ kurmuş ve 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasının hemen ardından ülkenin doğusunun ve Bakü'nün Ermeni-Bolşevik İttifakı'ndan kurtarılması için 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile imzalanan Batum Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'ndan sonra, Osmanlı yönetiminin askeri yardımını sağlamak için İstanbul'a gönderilen Azerbaycan heyetinde Naki Şeyhzamanlı ile birlikte yer almıştır. Onunla birlikte İstanbul'dan başlayarak Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmasında müstesna rol oynamıştır. Kafkas İslam Ordusu Gence'ye geldiğinde ise Rus esaretinden kaçırılan Türk asker ve subaylardan müteşekkil bölükler kurulmasına ve Türk subayların gönüllü Azerbaycan gençlerini eğitmesine ve Azerbaycan Milli Ordusu'nun kurulmasına katkı sağlamıştır.

²¹ Ali Merdan Topçubaşı: hukuk profesörü, yazar, milliyetçi-demokrat siyasetçi ve devlet adamıdır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun başkanlığını yapmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. (Hasanlı, 2022).

Neticede Azerbaycan'ın Ermeni-Bolşevik istilası altında bulunan doğu illeri ve Bakü 15 Eylül 1918'de işgalden kurtarılmıştır (Aşırılı, 2011, s. 49-52).

Kafkas İslam Ordusu'nun, 30 Ekim 1918 Mondoros Ateşkes Mütarekesi'nin ardından Azerbaycan'dan ayrılmak zorunda kalmasıyla Türkiye'ye dönen Ahmet Hüsamettin Tuğaç, Tiflis, Tahran ve Viyana Askeri Ataşelikleri, Genelkurmay Haber Alma Dairesi Subaylığı, Dâhiliye Vekâleti Seferberlik Müdürlüğü, İâşe Müsteşarlığı Tedarik ve Dağıtım Genel Müdürlüğü, TBMM VII. Dönem Ağrı, VIII. ve IX. Dönem Kars Milletvekilliği görevlerinde bulunmuştur ve kendisi İstiklâl Madalyası sahibidir (TBMM Albümü, C. 2, 2010, s. 573).

13. Tuğgeneral Ziya Yergök (1873-1949)

On iki yaşında yetim kalan Ziya Yergök, Erzurum'da askeri idadiye girmiştir. Burayı bitirdiğinde Harp Okulunu kazanmış ve buradan mezun olunca da Harp Akademisine girmeyi başarmıştır. Akademi'de Enver Paşa'yla sıra arkadaşı olan Ziya Yergök, buradan mezun olup kurada Erzincan'ı çekmiştir. 1909 yılına gelindiğinde kolağası rütbesine terfi etmiş ve Erzurum'daki 7. Tümeğe tayin olmuştur. 1914 yılında 83. Alay Komutanlığı'na atanmış ve 1908 yılındaki Dersim Harekâtı'na katılmıştır (Tuğgen. Ziya Yergök'ün Anıları, 2006, s. 13). I. Dünya Savaşı sırasında Köprüköy Muharebeleri ve Sarıkamış Harekâtı'nda birliklerini bizzat kendisi komuta etmiştir. Sarıkamış Harekâtı'nda önce yaralanmış ve ardından Rus karşı taarruzunun başarıya ulaşmasıyla onlara esir düşmüştür. Önce *Semipalatinsk*, ardından *Krasnoyarsk Esir Kampı*'na götürülmüş ve buralarda 6 yıl tutulmuştur. 1920'de *Krasnoyarsk Esir Kampı*'ndan kaçırılmış ve Doğu Türkistan ve Orta Asya üzerinden Azerbaycan'a ulaştırılmıştır. Nihayetinde 6 yıllık esaretin sonrasında Anadolu'ya dönebilmiştir.

Türkiye'ye dönünce Kâzım Karabekir'in komutasındaki Doğu Ordusu'nda görev almış, savaştan sonra *Kırmızı Şeritli İstiklâl Madalyası* ile taltif edilmiştir. 1926 yılında Afyon'a 1. Kolordu Divan-ı Harp Başkanı olarak atanmış, 30 Ağustos 1930 tarihinde Mirliya rütbesine terfi etmiş ve paşa olmuştur. 1931 yılına gelindiğinde artık emekliye ayrılmıştır. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte ilan edilen seferberlik kapsamında 1939 yılında tekrar göreve çağırılmış ve İstanbul Askeri Müntakası komutanı olmuştur. 1942 yılında İstanbul 2 No'lu Sıkıyönetim Mahkemesi Başkanlığı'na getirilmiştir. 1943'te yaş haddinden ikinci kez emekli olmuş ve 1949 tarihinde vefat etmiştir.²²

Sonuç

Rus esaretindeki Türk asker ve subayların kurtarılması çalışmalarının düşünce alt yapısı, planlanması, organizasyonu ve gerçekleştirilme biçimi irdelendiğinde, tarihte eşine az rastlanan bir hadise olduğu görülmektedir. Azerbaycan Türklerinin, I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı ordusunun mensuplarına ve halkına esarete yardım etmesi ve esir subaylarını kaçırmaması, sadece kardeşin kardeşe zor bir dönemde yardım etmesiyle izah edilemez. Baştan beri anlatılanların tamamı değerlendirildiğinde, bütün bu faaliyetlerin yalnızca kardeşin kardeşe savaş sırasında yardım etmesinin çok ötesine geçtiği görülmektedir. Azerbaycan'ın ileri gelen zenginleri, aydınları ve siyaset

²² Daha geniş bilgi için bkz. (Tuğgen. Ziya Yergök'ün Anıları, 2006, s. 47-131).

adamları, Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetini kendi özgürlüklerinin ve varlıklarının teminatı addetmişlerdir. Bu nedenle Rus esaretinden Türk Subaylarını kaçırarak Azerbaycan Türkleri, Anadolu Türkleri ile tek millet olma düşüncesinin yanında, işgali altında bulunduğu Çarlık Rusyası'na, yani tek düşmana karşı birlikte örgütlü ve örtülü bir var olma savaşı başlatmış ve gizli bir başkaldırı sergilemiştir.

1915 yılının ilk günlerinde başlayıp 1918 yılının eylül ayı ortalarında son bulan esir Türk subaylarının kaçırılması faaliyetleri, hem Türkiye hem de Azerbaycan açısından büyük tarihi kazanımlar sağlamıştır. O dönem Azerbaycan'ın istiklâli ve istikbalinde kaçırılan esir Türk subaylarının büyük fedakârlığı ve emeği olduğu gibi, Dağıstan'ın, Kafkas İslam Ordusu tarafından kurtarılmasında da önemli ölçüde katkıları olmuştur. Ayrıca kaçırılıp Anadolu'ya gönderilen esir Türk subaylarının harbin devamında görev almaları ve sonrasında Kurtuluş Savaşı'na katılmaları, Türkiye'nin kaderini derinden etkilemiştir. Türkiye'nin kurtuluşu ve o tarihi ruh ise bütün Türk Dünyası'na büyük bir ilham kaynağı olmuştur.

Extended Abstract

I. During the World War II, especially immediately after the Sarıkamış Operation, that is, since the first days of 1915, Turkish soldiers and officers and some of the people who were captured were taken to the interior of Russia and Siberia. The Turkish prisoners taken from the Eastern Front were transported to the Naftluk Prisoner Collection and Transfer Center in Tbilisi by trains with Armenian soldiers serving as guards, a journey that took about two days and took place in inhumane conditions. In this center, those who lost their lives on the way were again buried away from human sensitivity and dignity, and those who were seriously ill were left untreated, selected and left to die. Those who were likely to live were transferred to other prison camps in Russia, where the number is thought to be around 400. During these transfer operations, the Prisoner Collection and Transfer Center located on Nargin Island, approximately 16 km off Baku, came in second place.

Nargin Island was the worst Russian prison camp where Anatolian Turks were taken among the approximately 400 prison camps established by Russia. Therefore, it was a prison camp with the harshest conditions and the worst environment in the world where Turkish prisoners were held. The Turkish prisoners were waiting for a heavy and traumatic life here, such as an environment that would not cause hell, waiting for death in despair. Due to the fact that the conditions here are more severe than in Natfluk, the Turkish prisoners have named cezire Hell Island.

As a result, Azerbaijani Turks founded the Kardash Kömeyi Society under the leadership of prominent rich people and intellectuals, organized around it and started collecting aid for Turkish prisoners with their own means. The brave members of both the Baku Muslim Society and the Kardash Kömeyi Society tried to help the Turkish prisoners by ignoring their own lives and to kidnap the officers in Russian captivity when they had the opportunity. The kidnapped officers were secretly brought to Baku and rested for 1-2 days in the Ismailia building, where Kardash Kömeyi and the Muslim Society-i Hayriye are located. In this secret, they were provided with passports issued under other names by Azerbaijani Turks working in Iranian consulates. Jul.

After the passports were prepared, the prisoners were sent to Tabriz and Khoy cities of South Azerbaijan via Lankaran-Astara or Karabakh disguised as South Azerbaijani peasants, and from there they were somehow transported or reached Sulaymaniyah, which is Ottoman territory. After being freed from captivity, Turkish officers and soldiers who reached Suleymaniye went to the desired corner of Anatolia with their own means from here.

Among the Turkish officers who were rescued from Russian captivity and sent to Anatolia, there are also very famous people, both in terms of rank and fame, who were included in the study. Of these prisoners who were kidnapped from Russian prison camps and transported to Anatolia, especially those who were officers, fought again after returning home. These officers, I. After the end of the World War II, he participated in the War of Independence and had a very important impact on the course of the war. After the War of Independence, they also performed very important tasks during the establishment of the Republic of Turkey and signed many firsts. Thus, they have left very deep traces in determining the fate of Turkey.

Some of the rescued Turkish officers voluntarily stayed in Azerbaijan and performed very important tasks in the establishment of the National Army during the establishment of the Azerbaijan People's Republic. Some of them also joined the Caucasian Islamic Army under the command of Nuri Pasha and participated in the liberation of Baku and Dagestan.

In this study, the historical process involving the activities of Azerbaijanis after returning to the country with the kidnapping of famous Turkish captive officers, the relief efforts for Turkish prisoners, the announcement of the inhuman treatment and the pathetic situation they experienced to the world and the abduction to return to their homeland, was examined in detail in this context, from the first days of 1915, when the prisoners began to be brought to the island, to the middle of September 1918, when the prisoners were completely liberated, was discussed in detail.

Kaynakça**Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri**

ARMDTA (Azerbaycan Respublikası Merkezi Dölet Tarix Arxivi), Fon. 46, Nu. 346, s. 1-81.

ARMDTA, Fon. 421, Nu. 10, liste. 2.

ARMDTA, Fon. 46, Nu. 228.

ARMDTA, Fon. 495, Nu. 77.

COA (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri), H.H., Nu. 58443; 156; 58443; 349-M; 231;

37263-B; 156; 231; 156; 224; 225/B; 153; 37263/B; 225/B; 714; 714; 1329; 82; 228-A;

1324; 13005; 11737; 12634; 6688; 6676; 10909; 2753-F; 6679-A; 4853; 4853-B; 36735;

36901; 37032; 36728; 6708; 36667; 17354-F; 36207-I; 21863-K; 36831-C.

COA, HR. SYS, Nu. 2362/3-14.

COA, HR. SYS., Nu. 2448/23.

COA, HR. SYS., Nu. 2113/16-22.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), (1995). BDAGM OADB (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı) Yayınları, Ankara.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri I. (1578-1914), (1992). Proje yön. İsmet Binark, BDAGM OADB Yayınları, Ankara.

Gazeteler

Açık Söz Gazetesi, (30 Kasım 1917). S. 617.

Açık Söz Gazetesi, (4 Aralık 1917). S. 620.

Açık Söz Gazetesi, (7 Aralık 1917). S. 623.

Açık Söz Gazetesi, (7 Ocak 1918). S. 648.

Açık Söz Gazetesi, (11 Ocak 1918). S. 659.

Açık Söz Gazetesi, (16 Ocak 1918). S. 657.

Açık Söz Gazetesi, (19 Ocak 1918). S. 667.

Ayna Gazetesi, (2 Ağustos 2000).

Basiret Gazetesi, (22 Kasım 1917).

Hümmet Gazetesi, (28 Kasım 1917). S. 21.

Hümmet Gazetesi, (5 Aralık 1917). S. 22.

Kaspi Gazetesi, (10 Ocak 1915). S. 7.

Kaspi Gazetesi, (14 Ocak 1915). S. 10.

Kaspi Gazetesi, (12 Mayıs 1915). S. 103.

Telif Eserler

Cevat, A. (2017). *Kırmızı-siyah kitap 1328 faciası (1912-1913 Balkan Savaşı)*. (A. Coşkun, çev.). İstanbul.

Erdoğan, F. (2007). *Türk ellerinde hatıralarım*. İstanbul.

Gökçay, H. (1958). *Bir Türkün hatırat ve intikamı*. İstanbul.

Göze, A. (1989). *Rusya'da üç esaret yılı*. (E. Göze, haz.). İstanbul.

- Hamit, H. (2020). *Bir Osmanlı subayının esaret günlükleri*. (S. Erdal & H. Demirci, haz.). İstanbul.
- Hürkuş, V. (2000). *Bir tayyarecinin anıları*. (G. Hürkuş Şarman & S. Hürkuş Maxon, düz.. İstanbul.
- Keykurun, N. (1997). *Azerbaycan İstiqlal mücadilesinin xatireleri*. Bakı.
- Keykurun, N. (2007). *Nağibey Şeyxzamanlının xatireleri ve istiqlaliyyet fedaileri*. Bakı.
- Pertev, A. (1340/1924). *Esir çocuklara ahlak dersi*, 2. Baskı, İstanbul.
- Sibirya esir kamplarında yedi yıl/Sarıkamuş'tan Vladivastok'a Dr. Yusuf İzzettin Bey'in anıları*. (2000). (B. Sönmez, haz.). İstanbul.
- Süleymanov, N. (1989). *Eşitdiklerim oxuduqlarım ve gördüklerim*. Bakı.
- Süleymanov, N. (1996). *Hacı Zeynelabidin Tağıyev*. Bakı.
- TAŞKIRAN, C. (2008). *Ana ben ölmedim/1.Dünya Savaşında Türk esirleri*. İstanbul.
- Tuğaç, H. (1975). *Bir neslin dramı*. İstanbul.
- Tuğgeneral Ziya Yergök'ün anıları: Sarıkamuş'tan esarete (1915-1920)*, (2006). (S. Önal, haz.). İstanbul.
- Tverdohlebof, Y. (2007). *Gördüklerim yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*. Ankara.

Araştırmalar

Kitaplar

- Aslan, B. (2000). *I. Dünya Savaşı esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne "Kardeş Kömeği (Yardımlı)" ve Bakü müslüman cemiyet-i hayriyesi*. Ankara.
- Aşırılı, A. (2011). *Nargin adasında Türk esirleri*. Bakı.
- Aşırılı, A. (2013). *Nargin: Sarıkamuş-Kafkas cephesi esirlerinin dramı*. (B. Sönmez, haz.). İstanbul.
- Azerbaycan Tarixi (En qedim zamanlardan XX esredək)*. (2007). (C. I.). 2. (R. Bünyadov & Y. Yusifov, neşr.). Bakı.
- Azerbaycan Tarixi (en qedim zamanlardan-XXI esrin ilk oniliklerinedək)*. (2016). 3. baskı, Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Neşriyyatı.
- Azerbaycan Tarixi (En qedimden 1870-ci illere qeder)*. (1996). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Red. S. Eliyarlı.
- Bal, H. (2010). *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş mücadelesi ve Kafkas İslam ordusu*. İstanbul.
- Balci, R. (2006). *Tarihin Sarıkamuş duruşması*. İstanbul.
- Eliyev, F. (1964). *XVIII. esrin birinci yarısında Azerbaycanda ticaret*. Bakı.
- Emircan, A. A., Gerger, M. E. (1992). *Büyük Ermenistan hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni vahşeti*. İstanbul.
- Göktuğ, M. (2023). *Kuzey Azerbaycan hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın işgali ve hâkimiyet süreci*. Konya.
- Hasanlı, C. (2022). *Alimerdan Bey Topçubaşı dönemi ve mücadelesi*. (A. Asker, çev.). Ankara.
- İlkin, Q. (2003). *Türk ordusu Bakıda*, Bakı.
- Kayacan, İ. (2003). *Özümüz sözümüz gözümüz Azerbaycan*. Ankara.
- Kızıldağ, S. (2014). *Nargin Sarıkamuş'tan Sibirya'ya*. İstanbul.
- Kurat, A.N. (1948). *Rusya tarihi başlangıçtan 1917'ye kadar*. Ankara.

- Kurat, A.N. (2009). *Türkiye ve Rusya: XVIII. yüzyıl sonundan Kurtuluş savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri (1798-1919)*. Ankara.
- Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkasyasında siyasi ve etnik yapı eski çağlardan günümüze Azerbaycan tarihi*. İstanbul.
- Mustafazade, T. (2002). *XVIII yüzyıllık – XIX yüzyıllığın evvelerinde Osmanlı – Azerbaycan münasibetleri*. Bakı.
- Necefli, G. (2002). *Azerbaycan hanlıklarının Osmanlı Döleti ile siyasi elaqeleri (XVIII Esrin II Yarısı)*, Bakı.
- Nuriyeva, İ. (2015). *Azerbaycan tarixi (en qedim zamanlardan–XXI esrin evvelerinedek)*. Bakı.
- Qarayev, E. (2005). *Azerbaycan XVIII esr Rus ve Qerbi Avropa seyyahlarının tesvirinde*. Bakı.
- Qardaş Kömeyi – Kardeş yardımı. (2012). (A. Heşimov & S. Demir & İ. Erol, haz.). Bakı.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman cemâatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*. (N. Mert, çev.). Ankara.
- TBMM Albümü 1920-2010 (1920-1950). (2010). (C. 1). Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları.
- TBMM Albümü 1920-2010 (1950-1980). (2010). (C. 2). Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları.
- Umudlu, İ. (2007). *Dilbaziler: tarixi-bioqrafik araşdırma / B. Ebilov, Zeynalov ve oğulları*, Bakı.
- Yeşilot, O. (2015). *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, İstanbul.

Tezler

- Akkor, M. (2006). *I. Dünya savaşında çeşitli ülkelerdeki Türk esir kampları* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Demir, O. (2016). *Türk havacılığında Vecihi Hürkuş ve önemi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Demirkazık, H.T. (2017). *Vecihi Hürkuş'un hayatı ve havacılık faaliyetleri* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Khalilova, T. (2016). *XVI-XIX. yüzyıllarda Kuzeybatı Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile ilişkileri ve kültürel bağlar: Car-Balaken örneği* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Kutlu, C. (1997). *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk savaş esirleri ve bunların yurda döndürülmeleri faaliyetleri* (Yayınlanmamış doktora tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Musayev, M. (2000). *Osmanlı ordusu'nun Azerbaycan harekâtı ve halkın ilgilisi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Mutallimov, D. (2014). *Azerbaycan hanlıkları ve Gülistan-Türkmençay antlaşmaları* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Önol, O. (2009). *The Armenians and Tsarist Russia (1870-1906)* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- Sarısoy, K. (2020). *Kurtuluş savaşı yıllarında kimsesiz çocukların korunması ve yetimhaneler* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.

Üner, M. (2016). *I. Dünya Savaşı ve sonrasında Rusya'daki Türk esir kampları (Sibirya örneği)* (Yayınlanmamış doktora tezi). Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.

Makaleler

- Altınsoy, Y. (2019). Kafkas İslam ordusu ve Bakü zaferi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, 42-91.
- Asker, A. (2014). Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk esirleri konusunda bazı tespitler. *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 543-576). İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yay.
- Aslan, B. (1996). Azerbaycan. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 5, 47-75.
- Aslan, B., (2010). I. Dünya Savaşı esnasında Nargin Adası'nda Türk esirler. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 42, 283-305.
- Aslan, B. (2014). Birinci Dünya savaşı esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardeş Kömeği (yardımı). *Birinci Dünya Müharibesi ve Azerbaycan mövzusunda hesr olunmuş beynelxalq konferansın materialları* içinde (s. 143-161). Bakı: AMEA Tİ Elmi Eserler Xüsusi Buraxılış.
- Ceferov, N. (2012). Qardaşlıq borcu, insanlıq vəzifəsi. *Qardaş Kömeyi-Kardeş Yardımı* içinde (s. VII-VIII). Bakı: TİKA, Azərbaycan GYF Yay.
- Günay, N. (2021). Mondros Mütarekesi öncesinde Doğu Anadolu'yu Ermeni yurdu yapma çalışmaları ve Kafkas cephesinde yaşanan siyasi ve askerî gelişmeler. *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri Ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 389-427). Ankara: AAM Yayınları.
- Kantarci, Ş. (2014). Ermeni Sorunu'nun ortaya çıkışında Rusya'nın rolü. *Yeni Türkiye*, S. 60, 1-13.
- Kutlu, C. (2010). I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk savaş esirleri. *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 43, 319-328.
- Musa, İ. (1999). XX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasında Azerbaycan faktörü. *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* içinde (C. 3, s. 405-410). Ankara: TTK Yay.
- Mustafayev, B. (2012). Kafkaslarda Müslüman-Türk soykırımı (1905-1920). *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 12, S. 1, 533-561.
- Mustafazade, T. (2004). 18. YY' da Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerinin başlıca merhaleleri. *Karadeniz Araştırmaları*, S. 1, 21-36.
- Mir Aziz, S. (1933). 28 Mayıs İstiklâl yolunda Azeri talebeleri. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, C. II, 119-120.
- Nerimanoğlu, K.V. (2021). Rusya Devlet Askeri-tarihi arşivinde ve diğer I. dünya savaşı kaynaklarında Sarıkamış trajedisi. *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 285-316). Ankara: AAM Yay.
- Sibgatullina, A. (2008). Nekotorie Svedeniya ob İkhsan-Paşe v Rossiyskoy Periodičeskoj Peçati. *Karadeniz Araştırmaları*, S. 1, 173-181.

- Sönmez, B. (2014). Sarıkamış-Kafkas Cephesinden Sonra Yerli Halk ve Esirlerin Durumu. *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 319-335). İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yay.
- Sönmez, B. (2010). Bakü halkının 1915-1917 Sarıkamış esirlerine Kardeş Kömeği. *Karadeniz Araştırmaları*, S. 6, 9-23.
- Süleymanova, S. (1999). XVIII. yüzyılda Osmanlıların Azerbaycan'daki faaliyetinin Arap dilinde yazılı yerel kaynaklarda tasviri. *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* içinde (C. 3, s. 173-186). Ankara: TTK Yay.
- Şahin, E. (2015). Türkiye'nin Kafkas politikası. *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*, C. 11, S. 71, 468-476.
- Ünal, U. (2015). Kafkasya araştırmalarında Osmanlı arşiv belgelerinin rolü. *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi) Bildirileri* içinde (C. II, s. 1799-1817). Ankara: AAM Yay.
- Yıldırım, İ. M. (2021). Azerbaycan Millî şairi Ahmet Cevat'ın şiirlerinde Türkiye. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 10/1, s. 179-191.
- Yılmaz, R. (1998). XX. yüzyıl öncesi Dağıstan siyasi tarihine genel bir bakış. *Avrasya Etüdüleri*, S. 14, 47-62.
- Ahmet Cevat. mad. (2023, 1 Haziran). *Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Erişim adresi: <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ahmet-cevat>.